

AMIR LJUBOVIĆ
(Sarajevo)

DJELA BOŠNJAKA IZ LOGIKE NA ARAPSKOM JEZIKU¹

U historiji arapske logike tzv. "arapski period" je relativno dobro poznat. On se u svom glavnom toku, od pojave prvih prijevoda Aristotelovih spisa na arapski jezik, pa do kraja XIII stoljeća, do susreta evropskih logičara i filozofa s djelima Ibn Sina-a (Avicenne), al-Farabija i Ibn Rušda (Averoesa) i s dotad nepoznatim djelima Aristotela ili "novom logikom", može dobro pratiti. Kraj XIII i početak XIV stoljeća se u historijama logike najčešće označava kao "završna faza evolucije" i "faza raspada" arapske logike.²

Ovakve ocjene su došle, prije svega, kao posljedica nedovoljne istraženosti ovog predmeta, a istraživače historije evropske logike ovaj period i nije posebno interesovao. Za njih je bilo primarno rekonstruisati put kojim se ona kretala do univerziteta u Evropi i kako se moglo, uz korištenje djela Ibn Sina-a, al-Farabija i Ibn Rušda, koji su - između ostalog - pisali detaljne komentare uz Aristotelove spise, "obnoviti Aristotela". S druge strane, orijentalistička istraživanja koja datiraju još s početka XIX stoljeća, prezentirana u katalogima orijentalnih rukopisa H. O. Fleischera (Leipzig, 1838. i Drezden, 1831), Krafta (Wien, 1842), Ahlwardta (Berlin, 1889), Rieua (London, 1888) i drugim, te u Brockelmannovom *Geschichte der arabischen Literatur* (Weimer-Berlin, 1898-1902), pružaju podatke, istina ne dovoljno sređene i vrednovane, o kontinuiranom prisustvu djela iz logike na arapskom jeziku do XIX stoljeća, pa i dalje. I istraživači naše kulturne baštine na orijentalnim jezicima, u okviru šireg interesovanja, evidentirali su jedan broj autora iz logike i njihova djela. Najviše podataka, kako iz

¹ Ovaj rad je djelomično prerađeno II poglavlje doktorske disertacije *Radovi naših ljudi iz oblasti logike na arapskom jeziku* odbranjene na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. U radu se citira jedan broj rukopisa koji se svojevremeno nalazio u Orijentalnom institutu u Sarajevu, a koji je od strane Srba i Crnogoraca zapaljen 16-17. maja 1992. godine. Kopije citiranih rukopisa se nalaze u *Dodatku* uz doktorsku disertaciju.

² Vidjeti, npr: *Historija logike*, uredio A. N. Prior, "Naprijed", Zagreb, 1970, 55.

cjelokupne baštine tako i iz oblasti koja je predmet našeg interesovanja, pružio je H. Šabanović u knjizi *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima - Bibliografija* (Sarajevo, 1973) u kojoj je rezimirao dotadašnja saznanja i rezultate vlastitog istraživanja. Riječ je o osnovnim biografskim podacima za pojedine autore, naslovu djela i, ako je do tih podataka mogao doći, gdje se rukopis nalazi i koji mu je broj. Kako djelo nije u potpunosti završeno (objavljeno je posthumno) i jedan broj prikupljenih bibliografskih podataka ostao je bez potrebnih referenci i neprovjeren. Razumljivo je da su u ovako zamišljenom biobibliografskom djelu, kao i u onim sličnog karaktera koja su mu prethodila, zbog obilja građe koju je trebalo prezentirati i njene raznorodnosti, izostavljeni bilo kakvi pokušaji vrednovanje ovih djela, pa čak i gruba naznaka njihovog osnovnog sadržaja. No i pored toga, ovo djelo nam je dobro poslužilo kao osnovni informator i polazište u našem istraživanju.

Podaci do kojih smo mogli doći u navedenim djelima, kako u navedenim monumentalnim orijentalističkim katalogizima tako i u radovima naših istraživača, u katalogizima orijentalnih rukopisa novijeg datuma, inventarskim knjigama, kao i podaci do kojih smo došli u toku istraživanja, jasno su nam govorili da naprijed navedene ocjene o historiji arapske logike od XIV stoljeću pa dalje ne mogu ostati. Bilo je evidentno da je logika i u periodu koji slijedi, pa čak i na jednom novom prostoru, nastavila da živi. Na Balkanu, upravo u našim krajevima, ona se u XVI stoljeću susrela s aristotelovskom logikom u njenoj latinskoj varijanti, posredstvom hrvatskih latinista, i tu nastavila da živi u te svoje dvije varijante sve do pojave djela na maternjem jeziku.

Cilj ovog rada je da se na osnovu autentične rukopisne građe iz logike na arapskom jeziku (preko 1000 rukopisnih stranica datih u *Dodatku* uz disertaciju) koja do sada nije bila predmet posebnih istraživanja i drugih izvora da, hronološkim redom, pregled onih autora - Bošnjaka koji su pisali djela iz logike na arapskom jeziku, od pojave prvih tekstova (XVI stoljeće) do kraja XIX stoljeća, i pregled osnovne logičke problematike kojom su se bavili. Sami podaci koje iznosimo u ovom radu te podaci o brojnim prepisima ovih i drugih djela iz oblasti logike koje susrećemo u zbirkama orijentalnih rukopisa jasno nam govore da se nikako ne radi o disciplini koja je odavno u "fazi raspada i zamiranja", pa niti o disciplini koja ima marginalnu ulogu, nego da je riječ o disciplini koja je imala poseban značaj i mjesto u obrazovnom sistemu i sistemu znanosti³, da je cijenjena kao disciplina koja pruža tehniku mišljenja i drugim oblastima, da je, dakle, - idući po prepoznatljivom tragu - oruđe za svaki naučni rad i naučnu misao uopšte. Time su Bošnjaci dali skroman doprinos širenju i razvoju arapske logike, ali i veliki doprinos širenju arapsko-islamske znanosti na našim prostorima. Razumljivo da u ovom radu, zbog ograničenog prostora, nismo u

³ O položaju logike u obrazovnom sistemu i sistemu znanosti vidjeti: A. Ljubović, "Neke karakteristike proznog stvaralaštva na orijentalnim jezicima kod nas", *Prilozi za orijentalnu filologiju* (dalje: *POF*), 40/1990, Sarajevo 1991, 63-78.

mogućnosti dati širu analizu stavova, mišljenja i shvatanja pojedinih autora o značajnijim pitanjima iz filozofije i logike niti, što bi bilo posebno interesantno, ovoj problematici pristupiti sa istorijsko-komparativnog stanovišta. To će ostati naš dug za drugu priliku.

Pregledi i historije književnosti i stvaralaštva na orijentalnim jezicima kod nas počinju, u hronološkom pogledu, s prvim Bošnjacima koji su prihvatili islam. Neki od njih su dobili šansu za visoko obrazovanje, a time i mogućnost da se i sami uključe u taj proces, bilo neposredno, kao učitelji, ili da na neki drugi način daju svoj doprinos elaboriranju i razvoju arapsko-islamske klasike koju je baštinila osmanska epoha.

Jedan od prvih koje bilježe stare osmanske hronike i drugi izvori, a po njima i Joseph von Hammer u *Istoriji Osmanskog Carstva*, je Mula (Mawla) Abdulkерim (umro 1493)⁴, porijeklom sa južnoslavenskih prostora, odnosno prostora nekadašnje Jugoslavije. On je, prema ovim izvorima, između ostalog napisao i jednu glosu uz, na Istoku veoma poznato djelo, *Izvori svjetlosti o logici* Siradžudina al-Urmevija (umro 1283).⁵ Istraživanja koja smo vršili: provjera navedenih izvora i literature, konsultovanje novih, te pregled poznatijih orijentalnih zbirki rukopisa kod nas i u inostranstvu (direktnim uvidom ili putem kataloga), nisu nam pružala ni jednu novu informaciju na osnovu koje bi mogli nešto više reći o ovoj glosi. Stoga mi ovaj naš pregled autora i njihovih djela počinjemo s jednim od najistaknutijih pisaca iz orijentalno-islamske komponente naše kulture čija su djela iz logike (u formi rukopisa) do danas sačuvana, Bošnjakom Hasanom Pruščakom.

A. HASAN KAFIJA PRUŠČAK

Budući da o Hasanu Pruščaku, njegovom životu i radu postoji dosta sačuvanih izvora i veoma bogata literatura⁶, mi ćemo ovdje u najkraćim crtama iznijeti samo najbitnije elemente iz njegove biografije.

⁴ Hağgi Halifa (Katib Čelebi), *Fezleke-i Tarih*, Istanbul, 1286/87 (1869/70), I, 497; C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur* (dalje: *GAL*), t. I-II, Weimer-Berlin, 1898-1902, Suppl. I-III, Leyden, 1937-1942, v. I, 467; Hammer - Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches* (dalje: *GÖR*), I-X, Pesth, 1834-36, v. II, 586; S. Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo, 1912, 19; H. Šabanović, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973, 44-46.

⁵ Sirāğ-din al-Urmawī, *Maʿālī' al-anwār fi al-manʿiq*, v: C. Brockelmann, *GAL*, I, 467 (614).

⁶ Opširan popis izvora i literature dat je u knjizi Hasan Kafija Pruščak, *Izabrani spisi*, "Veselin Masleša". Uvod, prevod i bilješke: Amir Ljubović i Fehim Nametak. Sarajevo, 1983, 189.

Njegovo puno ime je, kako se sam potpisivao: Ḥasan Kāfi b. Turḥān b. Dāwūd b. Ya'qūb az-Zibī al-Aqḥiṣārī al-Bōsnawī. *Kāfi* je njegovo književno ime (tzv. mahlas) kojim se prvi put koristio 1580. godine u djelu *Kafijin kompendijum iz logike*, a oznake *az-Zibī* (Zib - lokalitet koji se nalazio u neposrednoj blizini današnjeg Bugojna), *al-Aqḥiṣārī* (Aq-ḥiṣār = Biograd = Prusac) i *al-Bōsnawī* predstavljaju oznake regionalnog porijekla, mjesta rođenja i etničke pripadnosti po kojima je bio poznat. Slične oznake susrećemo i kod drugih naših autora. Rođen je 1544. godine u Pruscu, malom mjestu nedaleko od Donjeg Vakufa. Početno obrazovanje je stekao, kako sam kaže u svojoj biografiji, u svom zavičaju, a zatim je otišao u Istanbul gdje je na studijama ostao devet godina. Među svojim učiteljima iz tog perioda spominje izvjesnog Kara Jilana i Mula Ahmeda Ansarija, te "učitelje svojih učitelja" što nam pomaže da i u oblasti koja nas ovdje interesuje uočimo trag i uzore na koje se oslanjao u svom radu.

Period od povratka iz Istanbula do prvog imenovanja za kadiju prusačkog kadiluka (1583) je, najvećim dijelom, proveo u Pruscu gdje je, kako kaže, "okupio oko sebe učenike i počeo držati predavanja." Osim u Pruscu obavljao je kadijsku dužnost u "sremskom vilajetu", pa "u nekom mjestu blizu mog Prusca" i, na kraju, ponovo je imenovan za prusačkog kadiju. Posljednjih dvadeset godina ostao je na ovom položaju kojeg je dobio kao doživotnu mirovinu.⁷

U svom rodnom mjestu podigao je i neke zadužbine, ali o tome nedostaju potpuniji podaci. Pored obavljanja dužnosti kadije (po nekim podacima u poznijim godinama i muftije) Hasan Kafija je držao predavanja u školi koju je sam osnovao. Umro je 9. oktobra 1615. godine u rodnom Pruscu gdje je i ukopan.

Hasan Kafija Pruščak je napisao, koliko je za sada poznato, sedamnaest djela iz različitih naučnih oblasti i vjerskih disciplina, a predmet njegovog posebnog interesovanja su bili politika, filologija, pravo, spekulativna teologija i logika.⁸

Iz oblasti logike Hasan Kafija Pruščak je napisao dva djela. Prvo djelo je *Kafijin kompendijum iz logike* (Muḥtaṣar al-Kāfi min al-mantiq), a drugo je komentar vlastitog djela pod naslovom *Komentar "Kafijina kompendijuma iz logike"* (Šarḥ Muḥtaṣar al-Kāfi min al-mantiq).

1. *Kafijin kompendijum iz logike*

Jedno od prvih djela koja je Hasan Kafija Pruščak napisao je upravo *Kafijin kompendijum iz logike*, nastao 1580. godine. Pisao ga je, prije svega, iz praktičnih razloga. "Pošto sam", kaže Pruščak, "zapazio da se današnji

⁷ Isto, str. 151-153.

⁸ Bibliografija radova Hasan Kafije Pruščaka sa podacima o rukopisima, štampanim izdanjima i prevodima data je u knjizi Hasan Kafija Pruščak, *Izabrani spisi...*, 159-179.

učenici trude u logici, a ne dobijaju od nje ono što traže zbog obilja nejasnoća u tekstovima iz logike i zbog toga što je teško dati tačna tumačenja u naukama, odabrao sam jasan kompendijum na osnovu knjiga starih autoriteta i onih koji ih slijede, te tako razložio za one koji žele da saznaju i olakšao onim koji izučavaju, dajući objašnjenja na osnovu svojih skromnih sposobnosti i priznajući svoje male mogućnosti..."⁹

Danas su nam poznata tri sačuvana rukopisna primjerka ovog djela koja se nalaze u javnim bibliotekama, odnosno zbirka orijentalnih rukopisa¹⁰, a mi ćemo se u ovom radu koristiti primjerkom koji se čuva u Orijentalnom institutu u Sarajevu i citirati prema njemu i izdanju ovog teksta u prijevodu na naš jezik u knjizi *Izabrani spisi*.¹¹

U ovom djelu su, kao što se iz citiranog fragmenta moglo vidjeti, rasprave iz logike i komentari Prušćakovih prethodnika u osnovnim elementima recipirani i sastavljeni u formi udžbenika, te kao takav i po sadržaju i po formi predstavlja primjer udžbenika iz ove oblasti, tipičnog za orijentalno-islamski svijet, u kojem se na veoma sažet način daju definicije i odgovori na najznačajnija pitanja iz logike. Iz literature je, dakako, Hasan Kafiya Prušćak izabrao probleme koje će obrađivati, a sam se opredjelio za kompoziciju i raspored građe koji su dosta originalni. Ona se zasniva na dva, po njemu, temeljna pitanja logike: *predodžbe* (tašawwurāt) i *tvrdnje* (tašdiqāt), od kojih svako ima svoja ishodišta i svoje ciljeve.

Na osnovu ove podjele, a nakon uvodnog dijela (fol. 1a-3b), sva logička problematika je razvrstana u sljedeća poglavlja:

1. *O riječima* (fi al-alfāz), fol. 4a - 7b,
2. *O ishodištima predodžbi - pet univerzalija* (fi mabādi' at-tašawwurāt - al-kulliyāt), fol. 7a - 12a
3. *O ciljevima predodžbi - interpretativan govor* (fi maqāsid at-tašawwurāt - al-qawī aš-šāriḥ), fol. 12a - 13a.

⁹ Hasan Kafiya Prušćak, *Izabrani spisi...*, 61.

¹⁰ Jedan rukopisni primjerak ovog djela čuva se u Orijentalnoj zbirci Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (dalje: OZ HAZU), No 173, fol. 1b-20b, veličine 12,5x17,5. Ovaj primjerak nije kompletan jer prepisivač nije u tekst ušlo najveći broj logičkih termina, naslove poglavlja i neke druge elemente, nego je ostavio slobodan prostor kako bi ih mogao kasnije upisati crvenom tintom, što nije učinio.

Drugi primjerak se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu (dalje: GHB), R 3407; fol., formata 19,5x13 cm.

Treći primjerak čuva se u Orijentalnom institutu u Sarajevu (dalje OIS), R 591 (stari broj MT 878). Opis ovog rukopisa dat je u knjizi *Izabrani spisi...*, 27, a kopije rukopisa u *Dodatku*.

¹¹ Str. 61-85.

Isti prijevod objavljen je u časopisu *Dijalog* (A. Ljubović), br. 1-2, Sarajevo, 1985, 134-168.

4. *O ishodištima tvrdnji - sud* (fi mabādi' at-taṣdīqāt - al-qaḍiyya), fol. 13a - 19a,
5. *O ciljevima tvrdnji - silogizam* (fi maqāṣid at-taṣdīqāt - al-qiyās), fol. 19a - 25a,
 - a) *Apodiktika* (al-burhān), fol. 25a - 25b i 26b - 28b,
 - b) *Dijalektika* (al-ḡadal), fol. 25b,
 - c) *Retorika* (al-ḥitāba), fol. 25b,
 - d) *Poetika* (aš-šizr), fol. 25b - 26a,
 - e) *Sofistika* (al-muḡalāṭa), fol. 26a - 26b.

Vezano za izloženi plan i raspored građe u ovom Pruščakovom djelu treba istaći da ono ima vrlo čvrstu, ali prirodnu i logičnu kompoziciju unutar koje ima izuzetno mnogo različitih klasifikacija. One teku dosljedno i proizilaze jedna iz druge, te imaju svoju funkcionalnu vrijednost.

2. Komentar "Kafijina kompendijuma iz logike"

Pruščakovo djelo *Komentar "Kafijina kompendijuma iz logike"* je u literaturi bilo poznato samo po naslovu, a podatak se koristio iz Pruščakove autobiografije gdje ga navodi kao jedan od svojih prvih radova. Krećući od ovog izvora, rukopis ovog Pruščakovog djela uspjeli smo naći u Univerzitetskoj biblioteci u Kembridžu.¹²

Djelo je napisano 1583. godine i predstavlja komentar prethodnog djela "do", kako kaže sam Pruščak. "kraja poglavlja o predodžbama"¹³, a to znači do kraja trećeg poglavlja djela *Kafijin kompendijum iz logike*. Motivi za pisanje ovog djela su isti kao i u prethodnom, tj. pomoć učenicima u savladavanju logičke problematike. Nakon opširnog *Uvoda* (fol. 1b - 9a) komentar je, a prema osnovnom tekstu, podijeljen na tri poglavlja:

1. *O riječima* (fi al-alfāz), fol. 9a - 18a,
2. *O ishodištima predodžbi - pet univerzalija* (fi mabādi' at-taṣawwurāt), fol. 7a - 12a, i
3. *O ciljevima predodžbi - interpretativan govor* (fi maqāṣid at-taṣawwurāt - al-qawl aš-šāriḥ), fol. 30b - 33b.

Osnovni plan komentara je, dakle, bio uslovljen tekstom osnovnog djela koji je od riječi do riječi inkorporiran u komentar. Međutim, za razliku od osnovnog teksta, u komentaru se Hasan Kafija Pruščak često oslobađa kompozicione stege tako što uz pojedine termine ili pitanja iz logike ulazi ne samo u dublje analiziranje problema nego i u šire. Na taj način on anticipira neke probleme koji izlaze iz okvira odnosnog problema, one koji će tek kasnije biti obrađeni, ili neće nikako u ovom djelu, kao što su neka pitanja iz teorije o sudovima, silogistike, oblika neposrednog zaključivanja i dr. No i

¹² Ms. Or. 541 (8). Mikrofim ovog rukopisa nalazi se kod autora.

¹³ Hasan Kafija Pruščak, *Izabrani spisi...*, 151.

pored toga, djelo predstavlja koherentnu i harmoničnu cjelinu u kojoj su ekskursi redovno u funkciji objašnjenja. Posebnu vrijednost imaju oni u kojima Pruščak upućuje na tekstove i autore koji mu služe kao potkrepa vlastitih stavova, a čime ukazuje i na svoje osnovne izvore. Ovdje posebno treba spomenuti tekstove Ibn Sina-a *Knjiga iscjeljenja* (Kitāb aš-šifā') i *Knjiga ukazivanja i misaonih podsticaja* (Kitāb al-išārāt wa at-tanbihāt)¹⁴, te autore al-Fenarija¹⁵ i al-Urmevija¹⁶.

B. MUHAMED, SIN MUSE, ALLAMEK (MUSIĆ)

Među najznačajnije autore našeg porijekla koji su pisali na arapskom jeziku spada Muhamed, sin Muse, u izvorima i u starijoj literaturi poznatiji pod nadimkom Allamek (Sveznalica). U novijoj literaturi se češće susreće pod patronimom Musić, a i uz njegovo ime se u izvorima i literaturi susreću oznake "al-Bōsnawī" i "as-Sarayī". Ovom autoru je Husein Abdel Latif es-Sayid posvetio doktorsku disertaciju koja je odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 1965. godine¹⁷, a njen osnovni predmet je bila Musićeva djelatnost na području jezika. Međutim, kako su istraživanja od te godine učinila znatne pomake, a uz to disertacija nije objavljena, to ćemo ovdje dati nešto opširniju biografiju Allameka zasnovanu na novijim istraživanjima i vjerodostojnim dokumentima.

Muhamed, sin Muse, Allamek se rodio 1595. godine u Sarajevu gdje je završio osnovno i srednje obrazovanje (Gazi Husrev-begovu medresu). Od 1611/12. godine školovanje nastavlja u Istanbulu, na jednom od najviših

¹⁴ Vidjeti, npr. fol. 21b - 22a, 26a, 30b i dr.

¹⁵ Šams ad-din b. Hamza al-Fanārī, v: C, Brockelmann. *GAL*, G I, 303-304 (233-234), S I, 647 i S II, 328-329.

¹⁶ Vidjeti ovdje bilješku br. 5.

Hasan Kafija Pruščak ga najčešće spominje pod imenom Šāhib al-Maṭālī', a po njegovom djelu *al-Maṭālī'*..., vidjeti fol. 17a.

¹⁷ Husein Abled Latif es-Sayyid, *Muhamed Musa "Allamek" - Bosanac, arapski jezikoslovac iz prve polovine XVII stoljeca*, doktorska disertacija branjena na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, Sarajevo, 1965, 382 str.

Osim ovog rada značajniji izvori i literatura za izučavanje života i rada Muhameda Musića su: Muhibbī, *Hulāsat al-aṭar*, Miṣr (Kairo), 1284 (1867/68), t. IV, 302; Dahābī, *A'lam an-nubalā'*..., t. VI, 246; al-Baḡdādī, *Hadiyya al-'arifin. 'Asmā' al-mu'allifin wa āṭār al-muṣannifin*, t. II, 278; C. Brockelmann, *GAL*, G I, 417 i 466, S I, 516, 534 i 740; S. Bašagić, *Bošnjaci...*, 72-73; isti, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Zagreb, 1931, 12; M. Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo, 1934, 6, 14 i 69-70; J. Blašković i dr., *Arabische, türkische und persische Handschriften der Universitätsbibliothek in Bratislava*, Bratislava, 1961, 15, 41-42 i 242; H. Šabanović, *Književnost...*, 131-151; S. Grozdanić, "Neke opaske o književnosti Muslimana Bosne i Hercegovine na arapskom jeziku" u: *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja*, ANUBiH Posebna izdanja, knj. XXXV/5, Sarajevo, 1977, 71; isti, "O književnosti Muslimana Bosne i Hercegovine na arapskom jeziku". *Radio Sarajevo - treći program*, br. 19, god. VII, 1978, 537-538.

prosvjetnih zavoda u Carstvu, *Sahn-i semanu*¹⁸, a završava, najkasnije, 1616. godine. Od tada se životni put i rad Muhameda Musića može pratiti na tri plana: kao profesora na više škola, kao sudije i kao pisca. Preciznijih podataka o njegovom životu i radu nema do početka 1626. godine kada je napisao komentar djela *ar-Risāla aš-šamsiyya*, a ubrzo iza toga, u ljeto iste godine, glose iz gramatike. Iz djela njegovog učenika Ibrahima, sina Ramadana, o kojem će kasnije biti govora, saznajemo da je Muhamed Musić već do tada držao na nekoj od škola predavanja iz logike prema vlastitom djelu. U septembru 1627. godine, nakon izvjesnog perioda u kojem je bio bez posla i u teškoj materijalnoj situaciji, počeo je da piše glosu uz komentar jednog poglavlja iz *Kur'ana* koja mu je iste godine poslužila kao habilitacija za profesuru na Hasanbeg-zadeovoj medresi u Istanbulu. Od maja 1629. predavao je na dvije škole, a u martu 1633. godine imenovan je za profesora na jednoj od škola u krugu već spomenutih *Sahn-i seman*. Djela koja je u ovom periodu pisao su, uglavnom, iz oblasti arapskog jezika (sintakse, stilistike i retorike), što upućuje da je arapski jezik bio osnovni predmet koji je Musić predavao. Godine 1634/35. imenovan je za vrhovnog sudiju (qāđi quđāt) u Halepu (Sirija) gdje je, osim obavljanja ove dužnosti, nastavio da drži predavanja iz arapske sintakse. Posljednje dane života proveo je u izolaciji, u Rumeli Hisaru (tvrđavi u neposrednoj blizini Istanbula), po naređenju Mustafe-paše Silahdara koji se bojao da će Allamek izvjestiti Portu o zlodjelima i nasilje koje je vršio u Halepu i okolini. Tu je 1636. saznao da je imenovan za carigradskog sudiju, što je značilo izuzetno priznanje. Nekoliko dana nakon toga, iscrpljen teškim reumatizmom i artritismom, Muhamed, sin Muse, Allamek je umro, najvjerojatnije, u Rumeli Hisaru gdje je i sahranjen.

Sva njegova djela pisana su na arapskom jeziku. Jedno od njegovih djela, *Glosa uz Mulla Džamijev komentar arapske gramatike "al-Kafiya"*, štampano je u Istanbulu 1890. godine, dok su ostala sačuvana samo u rukopisima.¹⁹ Osim iz navedenih oblasti napisao je djela iz logike, prava, egzegeze *Kur'ana* i dogmatike. Sva njegova djela, izuzev jednog prevoda sa arapskog na turski jezik, su komentari ili superkomentari. Oni se odlikuju samostalnim pristupom problematici o kojoj govore i izuzetno smjelom kritikom, bilo autora osnovnog djela, bilo drugih komentatora, bez obzira na njihov autoritet i ugled koji su imali u to vrijeme. Njegovo osnovno polazište je da se kod razmatranja bilo kojeg naučnog problema, pa i u dogmatici, ne smije prihvatiti kao neosporno tačno neko rješenje samo zbog toga što je odgovor već dao neki autoritet, pa ma ko on bio.²⁰ Ovakav veoma izražen metodički skepticizam Muhameda Musića i njegov kritički odnos prema baštini su i osnovne vrijednosti njegovih djela koja zbog te svoje

¹⁸ O organizaciji školskog sistema u Osmanskom Carstvu, a posebno o mjestu i ulozi "Sahn-i seman", vidjeti: H. Inaldžik, *Osmansko Carstvo*, I deo, 238-239 i dalje.

¹⁹ Vidjeti: H. Šabanović, *Književnost...*, 131-151.

²⁰ Vidjeti citirani fragment iz Musićevog djela *Hāšiya 'alā Šarḥ al-Mawāqif* u: H. Šabanović, *Književnost...*, 149-150.

karakteristike stoje u opreci s najvećim dijelom stvaralaštva u Osmanskom Carstvu, stvaralaštva često opterećenog tradicionalizmom i autoritetom.

Što se tiče rada Muhameda Musića na području logike, u izvorima i literaturi postoje različiti podaci. Poznati osmanski historičari Muhibbi²¹ i Ismail-paša Bagdadi²² u svojim djelima kažu da je Allamek napisao opširnu *Glosu uz Kutbudinov "Komentar aš-šamsiyye"*²³, a Ušaki uz ovo dodaje da je to djelo "bilo poznato i u upotrebi".²⁴ Jedan od prvih osmanskih enciklopedista i savremenik Muhameda Musića, Katib Čelebi (Hadži Halifa), kaže da je Muhamed Allamek napisao *Komentar "aš-šamsiyye"*, misleći pri tome na poznato djelo *ar-Risāla aš-šamsiyya* čiji je autor Nedžmudin al-Kazvini al-Katibi, i da je on "kombinovan" (mamzūğ)²⁵.

U našem istraživanju uspjeli smo evidentirati četiri rukopisna primjerka Musićevog djela, uvijek pod naslovom *Komentar "Sunčanog traktata"* (Šarḥ ar-Risāla aš-šamsiyya), po jedan u rukopisnim zbiricama Topkaḫi muzeja u Istanbulu, Biblioteke Nacionalnog muzeja u Alžiru, u Rukopisnoj zbirci HAZU u Zagrebu i Orijentalnom institutu u Sarajevu.²⁶

²¹ Muhibbi, navedeno djelo, t. IV, 302.

²² Bagdadi, navedeno djelo, t. II, 278.

²³ Autor osnovnog teksta *ar-Risāla aš-šamsiyya* je Nağm ad-din 'Ali b. 'Umar al-Qazwini al-Katibi (umro 1293. ili 1295. godine, v: C. Brockelmann, *GAL*, G I, 466 i S I, 845).

Arapski naslov djela kojeg je, navodno, Allamek napisao bi trebao biti *Hāsiyya 'alā Šarḥ al-Qutb 'alā aš-šamsiyya*, dakle glosa uz djelo *Šarḥ ar-Risāla aš-šamsiyya* čiji je autor Qutb ad-din Muhammad ar-Rāzi at-Tahtāni (umro 1365. godine, v: C. Brockelmann, *GAL*, G I, 466 i S I 845).

²⁴ Vidjeti: H. Šabanović, *Književnost...*, 148.

²⁵ Hāğgi Halifa, II, 1064.

²⁶ Istanbulski rukopis nalazi se u fondu Emanet Hazinesi kitaplığı, No 1970. Ima 223 lista, formata 18,5 x 11,5 cm. Prepisan je 1035 (1620) godine. V: Karatay, *TSMK-AYK*, C III, No 6845.

Kseroks kopije rukopisa iz Bibliothèque d'Alger (N 522) nalaze se u Orijentalnom institutu u Sarajevu (kopije br. 1). Rukopis ima 80 listova (fol. 1b - 80b), veličine 13 x 19,5 cm, sa po 25 redaka. Djelo je prepisao iz autografa 27. maja 1626. godine izvjesni Muštafa b. Hidr al-Adirnawī (iz Jedrena.)

Rukopis iz Orijentalne zbirke HAZU u Zagrebu nosi broj 1511, ima 124 lista (fol. 4b - 127a), veličine 13,5 x 21 cm.

Rukopis u Orijentalnom institutu u Sarajevu, R 698, nije kompletan, ima samo prvih deset listova (fol. 1b - 10a), veličine 13,5 x 21 cm.

U zbirci orijentalnih rukopisa Narodne i univerzitetske biblioteke "Kliment Ohridski" u Skoplju pod brojem MSA II 209/2 nalazi se rukopis pod naslovom *Šarḥ dibāğā ar-Risāla aš-šamsiyya al-manqūl min Šarḥ Muḥammad Mūsā al-Bōsnawī*. Rukopis ima 7 listova (fol. 86-146), formata 13,8 x 20 cm. Nakon pregleda ovog rukopisa (mikro film je nabavljen za potrebe Orijentalnog instituta, b.b.) i uporedbe s rukopisom iz Alžira ustanovili smo da se radi u prepisu komentara uvodnog dijela kojem je prepisivač dao vlastiti naslov.

Pažljivo iščitavajući ovo djelo i upoređujući ga s osnovnim tekstom al-Kazvinija i spomenutim komentarom Kutbudina ar-Razija, ustanovili smo da se ne radi o glosi, nego o komentaru izvornog teksta. I u ovom svom tekstu, kao što smo to naprijed istakli, Muhamed Musić se vrlo vješto koristi komentarima Sadudina at-Taftazanija²⁷, Nasirudina at-Tusija²⁸, al-Džurdžanija²⁹, a posebno Kutbudina ar-Razija, čija se imena redovno pominju na marginama (otuda Katib Čelebi kaže da je komentar "kombinovan"). Vjerovatno je činjenica da se veoma često citira Kutbudin ar-Razi dala povoda ovim biografima da, govoreći o ovom djelu, kažu da se radi o glosi uz Kutbudinov komentar što se, ukoliko se eventualno ne pronade neko drugo Allamekovo djelo, ne može prihvatiti.

1. Komentar "Sunčanog traktata"

Kao što je naprijed rečeno, evidentirali smo četiri rukopisna primjerka ovog Musićevog djela. Primjerak koji se čuva u Orijentalnom institutu u Sarajevu nije kompletan. Stoga smo se u radu koristili primjerkom iz Alžira čije se kopije nalaze u Orijentalnom institutu³⁰, a koji je, i pored toga što u najvećem dijelu teksta nema dijakritičkih znakova, pravopisno i gramatički vrlo korektan i, što je vrlo bitno, prepisivač nije ispustio (koliko smo mogli ustanoviti upoređujući ga s drugim primjercima) ni jednu riječ. Prepisan je iz autografa, neposredno nakon završetka djela, 27. maja 1626. godine.³¹

Djelo je završeno, kako nam to govori bilješka na kraju ovog rukopisa³², 2. februara 1626. godine, a sadrži 160 sitno pisanih rukopisnih stranica. Djelo je, što je uslovljavao osnovni tekst koji se komentariše, nakon opšteg uvoda (fol. 1b - 5a) podijeljeno na sljedeći način:

1. *Uvod* (al-muqaddima), fol. 6a - 13a, koji se sastoji od dvije rasprave (baḥṭān): (1) *O suštini logike* i (2) *O predmetu logike*,
2. *Prvi članak* (māqala): *O pojedinačnim pojmovima*, fol. 13a - 35a, sa četiri razdjela (faṣl): (1) *O riječima*, (2) *O značenjima*, (3) *O univerzalijama i partikularijama* i (4) *O definicijama*,
3. *Drugi članak*, fol. 35a - 63b, sa *Uvodom* (O definiciji suda i njegovim dijelovima) i tri razdjela: (1) *O kategoričkom sudu*, (2) *O*

Prema nekim podacima koje, nažalost, nismo mogli provjeriti, nekoliko primjeraka ovog Musićevog djela nalazi se u biblioteci Sulejmaniji u Istanbulu (Fatih 3355, Hamidiye 819, Laleli 2658 i 2661 i Šehid Ali Paša 1791).

²⁷ Sa'd ad-dīn Mas'ūd at-Taftāzāni, v.: C. Brockelmann, *GAL*, G II, 278-280 (215-216), S I, 514-516, 531, 683 i S II, 301-304.

²⁸ Abū Ġa'far Našir ad-dīn at-Ṭūsī, v.: C. Brockelmann, *GAL*, G I, 670-676 (508-512) i S I, 924-933.

²⁹ Al-Ġurġāni as-Sayyid aš-Šarīf, v.: C. Brockelmann, *GAL*, na više mjesta, a posebno G II, 280-281 (216-217) i S II, 305-306.

³⁰ Kopije ovog rukopisa date su u *Dodatku*.

³¹ *Šarḥ ar-Risāla aš-Šamsiyya*, fol. 80b.

³² Isto.

kondicionalnim sudovima i (3) *O pravilima suda* (neposrednim formama zaključivanja),

4. *Treći članak, O silogizmu*, fol. 63b - 77a, sa pet razdjela: (1) *Definicija, njeni dijelovi i figure*, (2) *O izmješanim silogizmima* (modalnim), (3) *O povezanom silogizmu*, (4) *O razdvojenom silogizmu* i (5) *Dopune o silogizmu*.
5. *Zaključak* (hātima), fol. 77a - 80a, sa dvije rasprave: (1) *O sadržajima silogizama* i (2) *O dijelovima znanosti*.³³

Ovo Musićevo djelo spada u red srednje opširnih komentara *Sunčanog traktata*, jednog od najznačajnijih djela iz oblasti logike na arapskom jeziku iz poznijeg perioda, čiji je autor, al-Kazvini al-Katibi, učenik velikana arapske filozofije, Nasirudina Musija. Iz naprijed spomenute bilješke Musićevo učenika Ibrahima, sina Ramadana, iz drugih rukopisnih primjeraka ovog djela kojih je relativno dosta sačuvano s obzirom na vrijeme kada je nastalo (interesantno je da su dva od sačuvanih rukopisa prepisana svega nekoliko mjeseci nakon završetka djela), kao i iz samog načina izlaganja sasvim je uočljivo da je ovo djelo služilo kao udžbenik iz logike. Nažalost, nemamo podataka na osnovu kojih bi se moglo utvrditi na kojem stepenu je Musić prema ovom djelu predavao, ali bi se po obimu djela i obuhvatu logičkih problema moglo pretpostaviti da se radi o nekoj o viših medresa. Uz već naprijed navedene kvalitete ovog komentara treba reći da njegovo izlaganje posebno krasi jasnoća, izvanredan jezik³⁴ i osjećaj "dovoljne mjere" kod tumačenja.

C. MUSTAFA EJUBOVIĆ - ŠEJH JUJO

Jedan od najplodnijih i najistaknutijih pisaca na arapskom jeziku kod nas je Mustafa Ejubović - Šejh Jujo. Zahvaljujući, u prvom redu, brižljivo napisanim biografijama koje su sastavili njegov učenik Ibrahim Opijač³⁵ i mostarski pjesnik Mustafa Huremija³⁶ bilo je moguće u osnovnim crtama rekonstruisati životni put i rad Mustafe Ejubovića. Istraživačima je uveliko pomagao i sam Mustafa Ejubović koji je na većini svojih djela, pa i na nekim rukopisima što ih je prepisivao, unosio pedantne podatke o datumu završetka

³³ Arapske nazive za pojedina poglavlja i odsjeke vidjeti kod obrade *Novog komentara "Sunčanog traktata"* Mustafe Ejubovića.

³⁴ Cjelokupno Musićevo stvaralaštvo karakterizira izvanredno dobar jezik i stil što posebno podvlače Kamel el-Buhi (*Arapski radovi jugoslavenskih pisaca*, neobjavljena doktorska disertacija odbranjena na Beogradskom univerzitetu 1963, 104) i Husein Abdel Latif es-Sayyid (navedeno djelo, 176).

³⁵ Ibrahim Opijač, *Risāla fi manāqib aš-Šayḥ Yūyō ibn Yūsuf al-Mōstārī*, autograf: GHB, br. 3585. Izdanje: O. Mušić, "Ibrahim Opijač Mostarac", *POF*, X-XI/1960-61, Sarajevo, 31-35. Prevod: M. Mujić, "Biografije Mustafe Ejubovića (Šejh Juje)", *GVIS*, VII/1-3 (Sarajevo), 1956, 1-22.

³⁶ Huremi (Muṣṭafā ibn al-ḥāḡḡ Aḥmad ibn Ḥurram al-Mōstārī), *Nizām al-ūlamā*, rukopis: OZ HAZU, No 86.

djela ili prepisa i što je ostavio, na više mjesta, zabilježenu bibliografiju svojih radova.³⁷

Puno ime Mustafe Ejubovića, kako se sam potpisivao ili kako ga navode izvori u arapskoj grafiji (dato u transkripciji), je: Muṣṭafa Yūyō (Yūyī) b. Yūsuf b. Murād Ayyūbi-zade al-Mōstārī al-Bōsnawī. Rođen je 1651. godine u Mostaru gdje mu je otac, Jusuf, sin Murata, radio kao predavač na jednoj od mostarskih škola. Osnovno obrazovanje je stekao u rodnom gradu, a 1677. godine odlazi na Istanbul gdje nakon četiri godine završava školovanje na, najvjerojatnije, *Sahn-i semanu*. Nakon završenih studija i obavljenog pripravničkog staža radio je jedno vrijeme na nekoj od škola u Istanbulu. Interesantno je iz tog perioda spomenuti da njegovi biografi bilježe kako je "Šejh Jujo dobro uviđao slabost, učmalost i težinu stare skolastičke metode nastave u medresama, pa je svojim metodom predavanja i svojim udžbenicima pokušao da krči nove puteve u metodici nastave".³⁸ Za vrijeme boravka u Istanbulu nastalo je desetak njegovih djela, a u cilju stvaranja vlastite biblioteke prepisao je veći broj spisa iz gotovo svih oblasti tadašnjeg duhovnog stvaralaštva. Prema broju do danas sačuvanih rukopisa (najveći dio nalazi se u Orijentalnoj zbirci Univerzitetske biblioteke u Bratislavi) može se pretpostaviti da je prepisao preko 60 djela. Od 1692. godine Šejh Jujo je vršio dužnost muftije u Mostaru. Posljednjih petnaest godina života provedenog u Mostaru obilježava, prije svega, njegovo puno angažovanje u prosvjeti (predavanje i pisanje udžbenika) i u nekim oblastima nauke prema kojima je osjećao posebnu ljubav. Umro je u Mostaru 16. jula 1707. godine.

Mustafa Ejubović je napisao 27 kraćih i dužih rasprava. Najbrojniji su mu radovi iz logike i disputacije (13), prava (6), a zatim arapskog jezika, sintakse i stilistike. Osim toga napisao je jedan rad iz perzijske leksikografije i metrike, dva iz dogmatike i sastavio jednu zbirku propovjedi. Izvjestan broj tih djela su udžbenici koji su, kao što smo naprijed rekli, u vezi s njegovim nastavničkim radom, a neka su rezultat njegovih ličnih preokupacija kao što su radovi iz logike i dijalektike. Tako u Predgovoru djela *Komentar "Obuke iz logike i apologetike"* (Šarḥ Tahḏīb al-mantiq wa al-kalām), koje je njegovo posljednje djelo, Mustafa Ejubović kaže:

"Ja sam se dugo bavio ovim dvjema disciplinama, iz tih područja napisao sam izvjestan broj korisnih, manjih i većih, radova. Često bi mi srce

³⁷ Osim dva citirana izvora, od literature koja se odnosi na život i rad Mustafe Ejubovića treba, u prvom redu, navesti: C. Brockelmann, *GAL*, S I, 842 i S II, 317; S. Bašagić, *Bošnjaci...*, 118-123; isti, *Znameniti...*, 55; M. Handžić, *Književni rad...*, 9, 22-24, 71, 74 i 105; M. Mujić, "Šejh Jujo (1650-1707) u svjetlu književno-istorijskog materijala", *Zora* (počasni broj), Mostar, 1968/69, 291-301; H. Šabanović, *Književnost...*, 390-410; S. Grozdanić, "O književnosti...", 541-542; M. Ždralović, "Prilog poznavanju djela Šejh Juje", *Hercegovina*, I, Mostar, 1981, 119-137 i A. Ljubović, "Na marginama rukopisnih djela Mustafe Ejubovića (1651-1707)", *Hercegovina*, IV, Mostar, 1985, 225-238.

³⁸ Vidjeti: H. Šabanović, *Književnost...*, 394.

zatreperilo pri pomisli da razjasnim šta je pisac htio reći na pojedinim mjestima ovog djela i da prokomentarišem kako onaj dio koji se odnosi na logiko tako i onaj koji se odnosi na disputaciju."³⁹

Mustafa Ejubović je, dakle bio posebno zaokupljen pitanjima iz logike koja su se nužna vezivala za dijalektiku, tzv. nauku o pojmovima, zatim za sintaksu, stilistiku i retoriku.

1. Komentar "Esirijevog traktata iz logike"

Prvo djelo Mustafe Ejubovića iz logike je *Komentar "Esirijevog traktata iz logike"* (Šarḥ ar-Risāla al-Aṭiriyya fī al-mantiq) ili, kako se pod drugim naslovom može sresti, *Komentar "Isagoge"* (Šarḥ Isāgūḡī). Djelo je završeno u avgustu 1682. godine. Uz autograf i više rukopisnih primjeraka tog djela koji su do danas sačuvani⁴⁰, to je jedino Šejh Jujino djelo koje je štampano⁴¹ Radi se o komentaru na Istoku veoma poznatog djela iz logike *Isagoga* (Isāgūḡī) Esirudina al-Ebherija (umro 1256).⁴² Odmah na početku moramo reći da se ovdje ne radi o običnoj adaptaciji poznate Porfirijeve *Isagoge* ili o njenom komentaru, kako se to može sresti u literaturi kada se govori o tom al-Ebherijevom kompendijumu, nego je riječ o djelu za koje je preuzet Porfirijev naslov, a osnovni elementi iz njegovog djela čine samo uvodni dio u razmatranju logičke problematike.⁴³

Djelo Mustafe Ejubovića je, nakon Predgovora (str. 2-6)⁴⁴, podijeljeno na devet poglavlja (bâb):

1. *Isagoga*, str. 6-24, koja obuhvata kratke rasprave o riječima, značenjima riječi, odnosu između riječi i ideja, zatim o pojmovima i, posebno, o pet univerzalija (vrsta, rod, razlika, svojstvenost i akcidenca),

2. O interpretativnom govoru (al-qawl aš-šarih), str. 24-27, odnosno pravilima formiranja definicije i deskripcije,

3. O sudovima (al-qaḏaya), str. 27-49,

³⁹ Autograf: OIS, R 4668, fol. 1b. Vidjeti, takođe: M. Mujić, "Šejh Jujo (1650-1707) u svjetlu...", 298.

⁴⁰ Sačuvan je izuzetno veliki broj rukopisnih primjeraka ovog djela, a autograf se nalazi u Orijentalnom institutu u Sarajevu, R 2379. Ima kožni povež i 27 listova (fol. 1b - 27b) neobičnog formata, 9 x 25 cm.

⁴¹ Istanbul, 1316 (1898/99), 78 str.

⁴² Aṭir ad-din Mufaḏḏal b. 'Umar al-Abhari, v.: C. Brockelmann, *GAL*, G I, 608-611 (464-465) i S I, 839-844.

⁴³ Osnovni sadržaj Porfirijevog djela *Isagoge* (*Eisagoge* ili *Uvod u Aristotelove kategorije*) je rasprava o pet osnovnih pojmova (quinque voces): rod, vrsta, razlika, osobina i akcidenca. Kao što će se iz daljnjeg izlaganja vidjeti ova tematika će u *Isagogi* al-Abharija biti predmet pažnje samo prvog poglavlja koje će zadržati ovaj naslov. Više vidjeti: A. Ljubović, "Da li je al-Aharijevo djelo *Isāgūḡī* adaptacija Porfirijevog djela *Eisagoge*?", *POF*, 38/1988, Sarajevo, 1989, 217-223.

⁴⁴ U ovom radu citiraćemo prema štampanom izdanju.

4. *O silogizmu* (al-qiyās), str. 49-73,
5. *Apodiktika* (al-burhān), str. 73-75,
6. *Dijalektika* (al-ḡadal), str. 75,
7. *Retorika* (al-ḥiṭāba), str. 75-76,
8. *Poetika* (aš-ši'ar), str. 76,
9. *Sofistika* (al-muḡālaṭa), str. 76-77.

Djelo, dakle, ima u osnovnim crtama raspored građe kakav je dat i u *Isagogi* Esirudina al-Ebherija. Kao što se iz navedene strukture može vidjeti, a kasnije će o tome biti više riječi, u ovom spisu Mustafe Ejubovića koji spada u red srednje opširnih komentara sažeta su najznačajnija pitanja iz oblasti logike što su se obrađivala u standardnim udžbenicima. Na kraju, napominjemo da se Mustafa Ejubović u svom komentaru veoma često koristi djelima ar-Razija i al-Džurdžanija, te već spomenutim djelom *Izvori svjetlosti o logici*⁴⁵ i komentarima na ovo djelo.

2. Korisna glosa uz "Al-Fenarijeve napomene"

Mustafa Ejubović se ponovo osvrnuo na *Isagogu* Esirudina al-Ebherija deset godina kasnije (1692), kada je, kako sam kaže u Uvodu, uočio da je komentar na *Isagogu* pod naslovom *Al-Fenarijeve napomene* (al-Fawā'id al-Fanāriyya) koje je napisao al-Fenari (1350-1431)⁴⁶ veoma podesan za razjašnjavanje niza pitanja iz logike, a logikom se "...čovjekov um naslađuje i duše povezuju da bi razlikovale ispravno od neispravnog i da bi mogle mjeriti istinu i odabrati nepobitne činjenice."⁴⁷ To djelo nosi puni naslov *Korisna glosa uz "Al-Fenarijeve napomene" za Esirudinov traktat iz logike* (Ḥāšiya muḥida li al-Fawā'id al-Fanāriyya 'alā ar-Risāla fi al-mantiq)⁴⁸, a sadrži 80 rukopisnih stranica. Završeno je 17. maja 1692. godine.

Budući da se radi o *ḥāšiyā*⁴⁹, dakle glosi koja je u svojoj prvoj varijanti bila ispisana u formi marginalnih bilježaka koje je sam autor kasnije redigovao i predstavio u formi cjelovitog teksta, s obzirom na to da se radi o skupu

⁴⁵ Vidjeti bilješku br. 5.

⁴⁶ Šams ad-dīn b. Ḥamza al-Fanārī, v.: C. Brockelmann, *GAL*, G I, 303-304 (233-234), S I, 647 i S II, 328-329.

⁴⁷ Vidjeti: M. Ždralović, "Prilog poznavanju...", 128. Rukopis: OZ HAZU, No 198, fol. 2b.

⁴⁸ Jedini nama poznati primjerak ovog djela nalazi se kao rukopis u OZ HAZU u Zagrebu, No 198, fol. 2b - 42a, formata 14,5 x 19,5 cm sa po 21 redak na stranici. Rukopis je uvezan u tvrdi kartonski povež sa kožnim hrbatom, a naknadno je uvezan i u platno. Da je riječ o autografu uvakufljenom u Karađoz-begovoj biblioteci u Mostaru 1117 (1705) godine govori nam bilješka na rukopisu (fol. 2a). Vidjeti, takođe: M. Ždralović, "Prilog poznavanju...", 128.

⁴⁹ Riječ *ḥāšiya* dolazi od glagola *ḥašā - yaḥšī*, a znači porub; ivica; bilješke na rubu knjige; post scriptum i dr. V.: T. Muftić, *Arapsko-srpskohrvatski rječnik*, Sarajevo, 1973.

pojedinačnih bilježaka, pojašnjenja, tumačenja ili komentara pojedinih riječi i stavova, nema jasno uočljive unutrašnje strukture djela i rasporeda građe jer se pretpostavlja da čitalac paralelno prati i tekst koji se na takav način komentariše. Ipak, Mustafa Ejubović je nastojao da poveže marginalije i da na diskretan način skrene pažnju čitaocu gdje počinje i gdje završava problematika iz pojedinih poglavlja osnovnog teksta.⁵⁰ Građa je, dakle, raspoređena prema tekstu na koji se odnose bilješke, prema *Al-Fenarijevim napomenama*, a ovaj, opet, prema osnovnom tekstu, al-Ebharijevoj *Isagogi* čija se osnovna struktura može vidjeti iz naprijed obrađenog djela Mustafe Ejubovića *Komentar Isagoge*. Obim komentara unutar pojedinih poglavlja zavisi od toga koliko je "mutnih i nejasnih mjesta" komentator našao.

3. Novi komentar "Sunčanog traktata"

Jedno od najpoznatijih i najčešće komentiranih djela iz logike na arapskom jeziku iz poznijeg perioda uz *Isagogu*, kao što smo to naprijed rekli, je djelo pod naslovom *Sunčani traktat* (ar-Risāla aš-šamsiyya) Nadžmudina al-Kazvinija al-Katibija (umro 1295).⁵¹ Kako je djelo pisano izuzetno sažeto, te sadrži izvjestan broj nedorečenosti i nejasnoća, a izuzetno je mnogo komentarisano, to se u komentarima mogu naći sasvim oprečna tumačenja osnovnog teksta. S ciljem da otkloni nejasnoće i oprečnosti, pobijajući pogrešne interpretacije u to vrijeme već slavni autoriteta, Mustafa Ejubović je 1690. godine napisao *Novi komentar "Sunčanog traktata"* (aš-Šarḥ al-ğadīd 'ala aš-Šamsiyya fi al-mantiq).⁵² O tome, u tipično orijentalnom stilu, Ejubović kaže:

"*Sunčani traktat* naučnika i velikog znalca, sunca naroda i vjere, al-Katibija..., je najuzvišenije i najodličnije djelo koje je napisano iz te oblasti (logike, prim. A.Lj.), te sadrži i najsvjetlije iskaze i obuhvata bisere značenja. Iako je malo obimom vrlo je korisno i premda ima kratku ogrlicu u nju su nanizana dragocjena pravila. Pošto su tajne njegovih istina zaogrnutе plaštom sažetosti, a nevinosti njenih tančina zaklonjene zavjesom kratkog izlaganja, mnogi naučnici su pokušali da objasne nejasne stavove u *Sunčanom traktatu* i pisali komentare i glose da bi njegove koristi učinili dostupnim. Međutim, među njima su se pojavile nesuglasice, među njihovim riječima protivrječnosti. Zato sam se odlučio da napišem *Novi komentar*

⁵⁰ Vidjeti, npr.: fol. 22a, 26b, 37b.

⁵¹ Vidjeti bilješku br. 23.

⁵² Poznata su nam dva rukopisna primjerka ovog djela.

Autograf se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, br. 793, fol. 1a - 142b, formata je 13 x 20 cm sa po 23 retka na stranici. Autograf smo koristili i u našem radu i citirali prema njemu.

Drugi rukopisni primjerak se danas čuva u Orijentalnoj zbirci HAZU pod No 1407/II, fol. 7b - 146a, formata 13 x 20 cm. Riječ je o prepisu iz 1781. godine kojeg je sačinio Ahmed, sin Huseina, iz Ljubuškog.

Sunčanog traktata i s njega skinem plašteve, otkrijem tajne i uklonim zavjese."⁵³

Ovo djelo Mustafe Ejubovića ima 286 stranica, a osnovna podjela je izvršena prema osnovnom tekstu na *Uvod*, tri članka i *Zaključak*. Ejubović je imao cilj da u ovom djelu ne obradi samo pitanja koja se spominju u osnovnom tekstu nego da uključi što više pitanja, rekli bismo, da obuhvati gotovo svu logičku problematiku koja je u dotadašnjoj literaturi na arapskom jeziku bila poznata, mada skromno kaže da želi da dopuni tu "kratku ogrlicu". Obilje građe koju je prikupio on veoma vješto i na logičan način uključuje u osnovni raspored otvarajući nova poglavlja, pododsjeke i vršeći nove podjele. Njegova izuzetna pedantnost i sistematičnost koja je karakteristična za njegovo stvaralaštvo uopšte, ovdje dolazi do punog izražaja. Sigurno je da je i sama priroda logike to u dobroj mjeri omogućila. Djelo počinje Predgovorom (fol. 1b - 5a), a nakon toga slijedi:

Uvod (al-muqaddima), fol.5a - 13a,

(1) *Rasprava o suštini logike* (baḥṭ fi bayān māhiyya al-mantiq), fol. 5a - 10b,

(2) *Rasprava o predmetu logike* (fi mawḏū' li al-mantiq), fol. 10b - 13a,

Prvi članak - O pojedinačnim pojmovima (al-maqāla al-'ulā - fi al-mufradāt), fol. 13b - 54b,

1. *Odsjek o riječima* (al-faṣl fi al-alfāz), fol. 14a - 25b,

2. *Odsjek o jednostavnim idejama* (fi al-ma'āni al-mufrada), fol. 25a - 38b,

3. *Odsjek o istraživanjima opšteg i pojedinačnog* (fi mabāḥiṭ al-kullī wa al-ḡuz'ī), fol. 38b - 50b,

a. *Istraživanje opšteg pojma* (mabḥaṭ fi al-kullī), fol. 38b - 39a,

b. *Istraživanje o prirodni opšteg pojma*, fol. 39a - 40a,

c. *Istraživanje o opoziciji pojmovna*, fol. 40a - 45a,

d. *Istraživanje pojedinačnog pojma*, fol. 45a - 46b,

e. *Istraživanje univerzalnih pojmovna*, fol. 46b - 50b,

f. *Odsjek o definicijama* (al-faṣl fi at-t'arifāt) fol. 50b - 54b),

Drugi članak - O sudovima (fi al-qaḍāya), fol. 54b - 106b,

Uvod, fol. 54b - 57b,

1. *Odsjek o kategoričkom sudu*, (fi al-ḥamliyya) fol. 57b - 80a,

a. *Istraživanje o njegovim dijelovima i podjelama* (fi aḡzā'iḥa wa aqsāmiḥa), fol. 57b - 62b,

b. *Istraživanje o utvrđivanju kvantiteta sudova* (fi taḥqīq al-maḥṣūrāt), fol. 62b - 65a,

c. *Istraživanje o određenosti i dosegu sudova* (fi al-'udūl wa at-taḥṣil), fol. 65a - 69a.

⁵³ Autograf: GHB, br. 793, fol. 1b - 2a.

- d. *Istraživanje o modalnim sudovima* (fi al-qaḍāyā al-muwaḡḡaha), fol. 69b - 80a,
2. *Odsjek o podjeli kondicionalnih sudova* (fi aqsām aš-šarṭiyya), fol. 80a - 87b,
3. *Odsjek o neposrednom zaključivanju* (fi aḥkām al-qaḍāyā), fol. 87b - 106b,
- a. *Istraživanje o opoziciji sudova* (kontradiktornost i kontrarnost) (fi at-tanāquḍ), fol. 87b - 93a,
- b. *Istraživanje o konverziji - ekvipolenciji* (fi al-'aks al-mustawā), fol. 93a - 101a,
- c. *Istraživanje kontrapozicije* (fi 'aks an-naqīd), fol. 101a - 106a,
- d. *Istraživanje o kondicionalnim sudovima* (fi lawāzim aš-šarṭiyyāt), fol. 106a - 106b,
- Treći članak - O silogizmu* (fi al-qiyās), fol. 106b - 137b,
1. *Odsjek o definiciji silozma i njegovim dijelovima* (fi ta'rif al-qiyās wa aqsāmihī), fol. 106b - 120a.
- (a) *Prva figura* (aš-šakl al-awwal), fol. 109a - 111a,
- (b) *Druga figura*, fol. 111a - 113a,
- (c) *Treća figura*, fol. 113a - 115b,
- (d) *Četvrta figura*, fol. 115b - 120a,
2. *Odsjek o uslovima zaključivanja s obzirom na modalitet u izmješanim silogizmima* (fi šarā'it li al-intāḡ bi ḥasb al-ḡiha fi al-muḥtaliḡāt) fol. 120a - 127b.
- (a) *Prva figura*, fol. 120a - 122a,
- (b) *Druga figura*, fol. 122a - 124b,
- (c) *Treća figura*, fol. 124b - 125b,
- (d) *Četvrta figura*, fol. 125b - 127b,
3. *Odsjek o povezanom silogizmu kod kondicionalnih sudova* (fi al-iqtirāniyyāt al-kā'ināt min aš-šarṭiyyāt), fol. 127b - 131b,
- (a) *Konjuktivni sudovi* (al-muttašilāt), fol. 128a - 129a,
- (b) *Disjuktivni sudovi* (al-munfašilāt), fol. 129a - 129b,
- (c) *Kategorički i konjuktivni* (al-ḥamliyya wa al-muttašila), fol. 129b - 130a,
- (d) *Kategorički i disjuktivni*, fol. 130a - 131a,
- (e) *Konjuktivni i disjuktivni*, fol. 131a - 131b,
4. *Odsjek o rastavljenom silogizmu* (fi al-qiyās al-istiḡnā'ī), fol. 131b - 134b,

5. *Odsjek o dopunama silogizma* (fī lawāḥiq al-qiyās), fol. 134b - 137b,

- a. *Složeni silogizmi* (al-qiyās al-murakkab), fol. 134b - 135a,
- b. *Silogizam apsurdna* (al-qiyās al-ḥulf), fol. 135a - 136b,
- c. *Indukcija* (al-istqrā'), fol. 136b - 137a,
- d. *Analogija* (at-tamṭīl), fol. 137a - b,

Zaključak, fol. 137b - 142b,

1. *Istraživanje o sastavnim dijelovima silogizama* (fī mawādd al-aqyisa), fol. 137b - 142a,

- (a) *neosporno sigurna znanja* (yaqīniyyāt), fol. 137b - 139a,
 - *prva znanja ili aksiomi*, fol. 138a,
 - *saznanja na osnovu iskustva*, fol. 138b,
 - *saznanja stečena eksperimentom*, fol. 138b,
 - *intuitivna saznanja*, fol. 138b - 139a,
 - *prenesena saznanja*, fol. 139a,
 - *propozicije u čijoj osnovi leže silogizmi*, fol. 139a - 139b,
 - *apodiktika* (burhān), fol. 139b - 140b,

- (b) *nesigurna saznanja* (ḡayr yaqīniyyāt), fol. 140b - 142a,
 - *dijalektika* (ḡadal), fol. 140b,
 - *retorika* (ḥiṭāba), fol. 140b - 141a,
 - *poetika* (šī'r), fol. 141a - 141b,
 - *sofistika* (safsaṭa), fol. 141b - 142a,

2. *Istraživanje o dijelovima znanosti* (fī aḡzā' al-'ulūm), fol. 142a - 143b,

- (1) *predmeti znanosti* (mawḏū'āt al-'ulūm), fol. 142a - 142b,
- (2) *principi znanosti* (al-mabādi'), fol. 142b,
 - *aksiomi* (al-bayyina bi nafsihā),
 - *postulati* (ḡayr al-bayyina bi nafsihā),
 - *hipoteze* (al-waḏ'),

(3) *pitanje znanosti - teze* (al-masā'il), fol. 142b - 143a.

Mada u izlaganju strukture ovog Ejubovićevog djela nismo išli do kraja (nismo navodili podjele unutar pododsjeka, istraživanja i dr.), ona nam pokazuje da je autor izuzetno dobro ovladao građom iz logike i da je uspio, za sve one logičke probleme koje je želio obraditi, da uoči one karakteristike po kojima su se mogli klasificirati. Time on čini i izvanredan putokaz ka samoj njihovoj prirodi. U Predgovoru ovom svom djelu (fol. 4b - 5a), on govori o njegovoj podjeli i značaju dobre kompozicije, a samim djelom pokazuje kako se može sastaviti izuzetno obimna građa u logičnu i

harmoničnu cjelinu, te primijeniti logička metoda klasifikacije o kojoj i teoretski raspravlja. Mustafa Ejubović u Predgovoru, kao što smo to naprijed istakli, podvlači da se prilikom sastavljanja ovog djela koristio tekstovima velikog broja čuvenih arapskih logičara, ističući, u prvom redu, Ibn Sina-a i al-Farabija, te desetak drugih autora i njihovih djela. Zahvaljujući tome što je sačuvan autograf ovog djela i u njemu brojne marginalne i interlinearne bilješke, može se reći da je Ejubović imao u vidu gotovo sva značajnija i poznatija djela iz logike na arapsom jeziku. Tu se spominju tri djela Ibn Sina-a⁵⁴, te komentari njegovog djela *Knjiga uputa... Fahrudina ar-Razija*⁵⁵, Nesirudina at-Tusija⁵⁶, al-Isfahanija⁵⁷ i drugih, samostalna djela (osim gore navedenih) Abdulmelika al-Hunadžija (1194-1249), Kemaludina ibn Junusa (1156-1242), Nedžmudina al-Katibija (umro 1246), al-Urmevija, Šemsudina as-Samarkandija, at-Taftazanija, al-Burdžanija, al-Fenarija i drugih.⁵⁸

Na kraju, vezano za korištenu literaturu i način izlaganja i strukturu djela, treba reći da Mustafa Ejubović izuzetno vješto povezuje osnovni tekst, korištenu literaturu i sopstvene misli i poglede tako da se sve to skupa sklapa u naprijed izloženi mozaik pojmova, logičkih problema i znanja. Ovo Ejubovićevo djelo je, po našoj ocjeni, ne samo njegovo najznačajnije djelo iz logike, nego i jedno od vrednijih, ako ne i najvrednije djelo iz ove oblasti u našoj baštini. Međutim, sudeći po broju sačuvanih primjeraka, čini nam se da je *Komentar "Isagoge"* bio popularniji.

4. Komentar "Obuke iz logike i apologetike"

I posljednje djelo koje je napisao Mustafa Ejubović, završeno 13. septembra 1706. godine, jednim svojim dijelom je posvećeno logici. To je djelo *Komentar "Obuke iz logike i apologetike"* (Šarḥ 'alā Taḥḍīb al-mantiq wa al-kalām).⁵⁹ Radi se o komentaru djela koje je napisao Sadudin at-

⁵⁴ Osim dva već spomenuta djela Ibn Sina-a, *Kitāb al-išārāt wa at-tanbihāt* i *Kitāb aš-šifā'*, Mustafa Ejubović spominje i djelo *ar-Nağāt*.

⁵⁵ Fakhr ad-din ar-Rāzī (umro 606/1209), je napisao dva djela - komentara na ovo djelo. To su: *Lubāb al-išārāt*, djelo koje je kasnije imalo više izdanja (Kairo, 1882, 1907, 1916 i 1936) i *Šarḥ al-išārāt fi at-tabī' iyyāf*. V.: C. Brockelmann, *GAL*, G I, 454 i S I, 816.

⁵⁶ Našir ad-din at-Ṭūsī (umro 672/1273) je napisao djelo koje je, u stvari, kritika ar-Rāzijeve komentara (v. bilješku br. 55) pod naslovom *Ḥall muškilāt al-Išārāt*. V.: C. Brockelmann, *GAL*, G I, 454 i S I, 816.

⁵⁷ Maḥmūd ibn 'Abd ar-raḥmān al-Isfahānī (XIV stoljeće), v.: C. Brockelmann, *GAL*, G I, 418; G II, 47; S I, 537, 628, 742, 926 i S II, 137.

Iz teksta M. Ejubovića se ne može tačno znati na koje djelo al-Isfahānija se misli. Najvjerovatnije da se radi o djelu pod naslovom *al-Muḥākama bayna Našir ad-din wa ar-Rāzī*, vidjeti: Uvod A.-M. Goichon uz: Ibn Sina (Avicenne), *Livre des directives et remarques*, Beyrouth - Paris, 1951, 73.

⁵⁸ Podatke o pojedinim autorima vidjeti u C. Brockelmann, *GAL*.

⁵⁹ Do sada smo registrovali dva rukopisna primjerka ovog djela.

Taftazani (umro 1389).⁶⁰ Prvi dio komentara (do 85. stranice autografa) posvećen je logici, a drugi dio (od 85. do 285.) apologetici ili, tačnije, primjeni dijalektičke metode u teologiji.⁶¹ U *Uvodu*, obrazlažući šta ga je motivisalo da napiše komentar tog djela, Mustafa Ejubović kaže:

"Iz logike i apologetike, čiji je značaj poznat onim koji poznaju stvari, napisana su brojna djela, od kojih su neka sažetija, a druga opsežnija. Međutim, djelo *Tahdīb al-manṭiq wa al-kalām*, što ga je napisao krem učenjaka i velikih imena, uzor poštovanih i učenih ljudi, suvremeni učenjak i veliki kapacitet Sadudin Taftazani..., jeste jedno visoko cijenjeno djelo kao biser nanizano, a tekst mu sjajno napisan. Svojom veličinom nadmašio je sve veličine. Kad bi cio život proveo u veličanju i hvaljenju, moj jezik bi tada bio nemoćan opisati sve dobre strane tog djela. Ono se zbog svoje prevelike konciznosti teško razumjeva, i ne može tu imati pogodak svako ko puca; na njegovu vodu mogu doći samo jaki, a ono što on želi reći dokučivo je samo talentima. Nisam nikada vidio nijedan kompletan komentar na to djelo. Sve što sam vidio jeste ono što su dali kao komentar neki istaknuti učenjaci na onaj dio koji se odnosi na logiku. Čak nisam nikada čuo da postoji neki kompletan komentar..."⁶²

U tekstu djela *Obuka iz logike i apologetike*, kojeg Mustafa Ejubović omentariše, logička problematika nije tako sistematično i pregledno izložena kao što je to bio slučaj u prethodno navedenim djelima. Autor osnovnog teksta, Sadudin Taftazani, građu rapoređuje prema dva temeljna pojma:

Autograf se čuva u Orijentalnom institutu u Sarajevu, br. 4668 (fol. 1b - 242b), formata 13,5 x 20,3 cm, sa po 23 retka na stranici. Uvezan je u kartonske korice sa kožnim hrbatom i obrubom. Osim autorovih bilježaka i bilješke o uvakufljenju i uslova korištenja knjige, na zaštitnom listu nalazi se i originalni pečat Mustafe Ejubovića. Za ovaj rad koristili smo se autografom i prema njemu citirali.

Drugi primjerak se čuva u Orijentalnoj zbirci HAZU pod br. 412 (fol. 4b - 253b), formata 13 x 21,2 cm, sa po 23 retka na stranici. Prepisao ga je Ahmed, sin Huseina, iz Mostara 19. zulkade 1151 (1. aprila 1739. godine). Vidjeti: M. Ždralović, "Prilog poznavanju djela Šejh Juje", *Hercegovina*, br. 1, 128-129.

⁶⁰ Sa'd ad-din Mas'ūd b. 'Umar at-Taftazāni, umro. 791/1389. V.: C. Brockelmann, *GAL*, G II, 278-280 (215-216), S I, 514-516, 531, 683 i S II, 301-304.

⁶¹ Arapski izra *kalām* znači govor, riječ, raspravljanje, ali znači i, često u konstrukciji *kalām Allah*, Božji govor. Otuda '*Ilm al-kalām* postaje oznaka za disciplinu koja će se baviti razmišljanjem o "riječi" koja je saopštena čovjeku u *Kur'anu*. Ibn Haldūn u svojoj *Muqaddimi* definiše *kalām* sljedećim riječima: "To je znanost koja u sebi sadrži argumente zasnovane na racionalnim dokazima u odbranu vjerskih dogmi od novatora koji odstupaju od načela vjerovanja u odnosu na prethodnike i tradicionaliste (sljedbenike predanja)." (*Muqaddima*, Kairo, s.a., 458). U zapadnoj literaturi za ovu disciplinu načešće se susreću nazivi dijalektička ili spekulativna teologija i skolastička filozofija. O njenom odnosu naspram logike govorićemo drugom prilikom.

⁶² Vidjeti: autograf, OIS, br. 4668, fol. 1b - 2a. Prevod: M. Mujić, "Šejh Jujo u svjetlu...", 297-298.

predodžbe (taṣawwurāt) i *tvrdnje* (taṣdīqāt), što čini dva poglavlja, te na *Uvod* (muqaddima) i *Zaključak* (ḥātima). Slično polazište u rasporedu građe je imao i Hasan Kafija Pruščak u svom djelu *Kafijin kompendijum iz logike*, s tim što Pruščak dograđuje veoma prirodno i logično ovo polazište. Mustafa Ejubović razrađuje Taftazanijevu podjelu nastojeći da je učini što preglednijom, te u tom cilju na prva dva lista autografa daje sadržaj djela sa nazivom poglavlja i brojem lista na kojem se nalaze⁶³, što je rijetka pojava za to vrijeme. Nakon opšteg uvoda (fol. 1b - 5a), dio posvećen logici je podijeljen na sljedeći način:

Uvod (muqaddima), fol. 5a,

- (1) *O značenju riječi* (dalāla al-lafz): fol. 6b,
- (2) *Shvaćanje* (al-mafhūm), fol. 8b.

Predodžbe (taṣawwurāt), fol. 10b,

- (1) *Pet univerzalija* (al-kulliyāt al-ḥams), fol. 10b,
- (2) *O rodovima* (al-aḡnās), fol. 12a,
- (3) *Izricanje o nečemu* (al-maqūl 'alā aš-šay'), fol. 13a,
- (4) *Činilac za "višeg" je činilac za "nižeg"* (al-muqawwim li al-'alī muqawwim as-sāfil), fol. 13b,
- (5) *Zaključak o istraživanjima univerzalija* (ḥātima li mabāḥiṭ al-kulliyāt), fol. 14b,), fol. 14b,
- (6) *Odjeljak o onome što definiše nešto* (mu'arrif aš-šay'), fol. 15a,

Tvrdnje - kategorički sudovi (taṣdīqāt), fol. 16b,

- (1) *Kondicionalni sudovi* (aš-šarṭiyyāt), fol. 23b,
- (2) *O opoziciji* (at-tanāquḍ), fol. 26a,
- (3) *O konverziji* (al-'aks al-mustawā), fol. 28b,
- (4) *O kontrapoziciji* (al-'aks al-munqīḍ), fol. 30b,
- (5) *O silogizmu* (al-qiyās), fol. 31b,
- (6) *O kondicionalnom sastavljenom silogizmu* (aš-šarṭi al-iqtirāni), fol. 36b,
- (7) *O rastavljenom silogizmu* (al-qiyās al-istiṭnā'ī), fol. 37b,
- (8) *O indukciji* (al-istiqrā'), fol. 39a,
- (9) *Silogizam je ili aḡḍikički...* (al-qiyās immā burhānī...), fol. 39b,

⁶³ Ova dva lista su u kodeks ubačena naknadno (po rukopisu se može vidjeti da ih je napisao M. Ejubović) tako da nemaju originalnu folijaciju, a nalaze se između zaštićenog lista i prve folije koja je, takođe, naknadno prepisana i ubačena u kodeks. Na ovo ukazuje i različita vrsta papira prva četiri lista.

Zaključak - dijelovi znanosti (ḥātima 'ağzā' al-'ulūm), fol. 40b - 42a.

Mada relativno malo obimom i u ovom djelu je Mustafa Ejubović nastojao da uključi što više pitanja iz logike. Ostaje činjenica da ono nije tako pregledno i sistematično kao prethodna njegova djela, što je, sasvim sigurno, uslovio tekst koji je komentarisao. To kao da je osjećao i sam Šejh Jujo upućujući čitaoca na više mjesta u ovom tekstu na svoj *Novi komentar "Sunčanog traktata"*.⁶⁴ Njegov cilj je bio, što se moglo vidjeti iz naprijed citiranog fragmenta, prokometarisati i povezati logiku i primjenu njenih metoda u apologetici, o čemu će kasnije biti nešto više riječi. I za ovaj komentar Mustafa Ejubović je koristio brojna djela iz logike (spominju se većinom ona ista koja je koristio i u *Novom komentaru*), a treba dodati da se iz nekih bilježaka može vidjeti da je poznavao i djela Aristotela (fol. 42a), razumljivo posredno, preko djela iz arapske klasike.

D. MUHAMED ČAJNIČANIN

O Muhamedu, sinu Mustafe, Čajničaninu u izvorima i literaturi ima se sačuvano veoma malo podataka.⁶⁵ Svi oni mogu se rezimirati u nekoliko rečenica. Rođen je u Čajničju 1731. godine. U svom tekstu, a tako ga spominju i izvori, potpisivao se Muḥammad b. Muṣṭafā al-Čaynawī. Osnovno obrazovanje stekao je u Sarajevu, a visoko u Istanbulu. Od 1781. godine do 1783. predavao je na Đumišića medresi u Sarajevu, a dva puta, 1783. i 1785. godine, imenovan je za sarajevskog muftiju. Umro je u Sarajevu 20. 3. 1792. godine. Iz perioda kada je predavao na medresi potiče za sada jedino poznato njegovo djelo, i to iz logike, pod naslovom *Otkrivanje tajni u komentarisanju "Isagoge"* (Fath al-asrār fi šarḥ al-Isāgūghī) koje je sačuvano u više rukopisnih primjeraka.⁶⁶ Riječ je, dakle, o srednje

⁶⁴ Vidjeti, npr. fol. 12a - 13b.

⁶⁵ Podaci iz ovih izvora iskorišteni su u radovima: Bašeskija, *Ljetopis*, Sarajevo, 1968, 247 i 391; S. Kemura, *Sarajevske muftije*, Sarajevo, 1916, 17-19; M. Handžić, *Književni rad...*, 105; Kamel el-Buhi, *Arapski radovi...*, 398-399; H. Hasandedić, "Djela i kraći sastavi...", *Anali GHB*, knj. IV, Sarajevo, 1976, 117-118; A. Bejtović, "Jedno viđenje sarajevskih evlija i njihovih grobova kao kulturnih mjesta", *POF*, XXXI/1981, Sarajevo, 1982, 116.

⁶⁶ Ovdje ukazujemo na pet rukopisnih primjeraka ovog djela koje smo za ovu priliku pregledali i kolacionirali. To su: OIS, R 933; GHB, br. 219 i 3439; OZ HAZU, N 1243 (ovdje nedostaje oko deset rukopisnih listova) i rukopis iz Arhiva Hercegovine u Mostaru, br. 138.

Pošto smo ocijenili da je rukopisni primjerak iz Arhiva Hercegovine veoma borektan (sa izuzetno malim brojem pravopisnih i drugih grešaka) i uz ovo čitljiv, predijelili smo se da se u radu koristimo ovim primjerkom i prema njemu citiramo.

Rukopis ima 80 listova (fol. 1b - 86b), formata 17 x 11 cm, sa po 15 redaka na listu. Uvezan je u platneni povež, a prepisao ga je izvjesni Jusuf, učenik medrese na Čajničju u Sarajevu (v. fol. 86). Vidjeti: H. Hasandedić, *Katalog arapskih, turskih i bosanskih rukopisa*, Mostar, 1977, 21.

opširnem komentaru al-Ebherijeve *Isagoge* napisanom na oko 120 stranica. Tekst je nakon opširnog Predgovora (fol. 1b - 11a), a prema osnovnom tekstu, podijeljen na devet poglavlja:

1. *Isagoga*, fol. 11a - 37a,
2. *O interpretativnom govoru* (fi al-qawl aš-šarih), fol. 37a - 40b,
3. *O sudovima* (fi al-qaḍāyā), fol. 40b - 62a,
4. *O silogizmu* (fi al-qiyās), fol. 62a - 82a,
5. *Apodiktika* (al-burhān), fol. 82a - 84b,
6. *Dijalektika* (al-ḡadal), fol. 84b - 85a,
7. *Retorika* (al-ḥiṭāba), fol. 85a - 85b,
8. *Poetika* (aš-ši'r), fol. 85b,
9. *Sofistika* (al-muḡalāṭa), 85b - 86a.

Upoređujući ovo djelo s naprijed obrađenim *Komentarom "Isagoge"* Mustafe Ejubovića ustanovili smo da su oko tri četvrtine komentara Muhameda Čajničanina potpuno iste kao u djelu Mustafe Ejubovića, odnosno da je znatan broj fragmenata iz ovog djela prenesen. Pažnju na ovo nam je skrenula jedna rečenica u kojoj Ejubović, govoreći o jednom od načina konverzije, kaže:

"Provjera ovog mjesta su redovi u našem komentaru uz glose koje se odnose na djelo *Disputacija* Mesuda (Rumije) i mi smo u njemu to objasnili u dovoljnoj mjeri."⁶⁷ I doista, Mustafa Ejubović je dva puta komentarisao ovo djelo⁶⁸, a pet godina prije nastanka *Komentara "Isagoge"*, u vrijeme kada se intenzivno bavio disputacijom i dijalektikom, sastavio je izuzetno obiman zbornik od dvanaest, po njemu, značajnijih tekstova iz ove oblasti koji se danas nalazi u Univerzitetској biblioteci u Bratislavi.⁶⁹

Istu, gore navedenu rečenicu, prenio je i Muhamed Čajničanin.⁷⁰ Kako danas ne raspoložemo s autografom M. Čajničanina ne možemo sa sigurnošću znati da li je on sam ostavio negdje traga o tome da se služio Ejubovićevim *Komentarom "Isagoge"*, ali sam tekst to neosporno pokazuje. I

U vrijeme kada je ovaj rad bio već završen dobili smo podatak od kolege Saliha Trake da se u Narodnoj i univerzitetској biblioteci "Petar Kočić" u Banjaluci nalazi još jedan rukopisni primjerak ovog djela (sign. III-548-1) koji je, najvjerojatnije, autograf. (Vidjeti: S. Trako, "Tragovi minulih stoljeća", *Nedeljni Glas*, Banjaluka, 20. i 21. septembar 1986, 8).

⁶⁷ Mustafa Ejubović, *Šarḥ Isāḡūḡi...*, 49.

⁶⁸ Vidjeti: A. Ljubović, "Na marginama rukopisnih djela Mustafe Ejubovića (1651-1707)", *Hercegovina*, br. 4, Mostar, 1985, 231-233.

⁶⁹ J. Blašković i dr., *Arabische, türkische und persische Handschriften der Universitätsbibliothek in Bratislava*, Bratislava, 1961, No 249-260, 192-202.

⁷⁰ Muhamed Čajničanin, *Fath al-asrār...*, fol. 61b.

prvi dio naslova, *Otkrivanje tajni...*, čest na Orijentu i u drugim oblastima, na izvjestan način govori da se radi o dopunama ili superkomentaru.

Mada se za cjelokupno stvaralaštvo na arapskom jeziku iz oblasti logike poznijeg perioda može reći da je u duhu ideje i oblika njihovih velikih prethodnika, za Muhameda Čajničanina, odnosno za "njegovo djelo", se može reći da je tipično epigonskog karaktera.

E. OSTALI AUTORI

Pored ove četvorice autora za čije smo životopise imali pouzdane izvore i literaturu i čija je djelatnost na polju logike ostavila vidljiv trag, istraživanje zbirki orijentalnih rukopisa kod nas otkrilo nam je još jedan broj autora, a uz njih i izvjestan broj imena učitelja iz logike i prepisivača većeg broja djela iz ove oblasti. Međutim, o većini njih nismo uspjeli pronaći valjane izvore koji bi nam pomogli da barem djelomično rekonstruišemo njihove biografije i utvrdimo njihov puni identitet. Za ovu radnju smo, ipak, izdvojili još trojicu autora koji imaju veće sastave iz logike, a kod kojih, kao sastavni dio imena, postoji neka od odrednica po kojoj je moguće utvrditi bilo mjesto rođenja ili mjesto življenja i u čijim djelima postoje podaci prema kojim je moguće odrediti, barem približno, vrijeme nastanka djela.

1. Ibrahim, sin Ramadana, Bošnjak

Na ovog autora je prvi ukazao Mehmed Handžić u svom tekstu "Nekoliko dragocjenih rukopisa u Karadžoz-begovoj biblioteci u Mostaru"⁷¹ naišavši na rukopis pod naslovom *Ta 'liqāt 'alā Šarḥ aš-Šamsiyya* (Bilješke uz "Komentar Sunčanog traktata"). M. Handžić je pažnju obratio na uvodne riječi u kojim se, između ostalog kaže: "...Ibrahim, sin Ramadana, Bošnjak, al-Aqhisari (Pruščak), al-Nawabadi kaže: Ove se riječi koje sam napisao odnose na *Komentar "Sunčanog traktata"* istaknutog znalca, Bošnjaka..., kada sam imao čast da ga učim pred njim."⁷² Na osnovu ovih riječi on je zaključio da se pod "istaknuti znalac, Bošnjak" misli na Mustafu Ejubovića, te da je riječ o njegovom učeniku i glosi uz njegov komentar.

Kamel el-Buhi je u svojoj doktorskoj disertaciji, kritikujući po njemu olako izvedeni zaključak M. Handžića, pretpostavio da je riječ o Muhamedu Musiću Allameku, marginalijama uz njegovo djelo i njegovom učeniku.⁷³

⁷¹ M. Handžić, "Nekoliko dragocjenih rukopisa u Karadžozbegovoj biblioteci u Mostaru", *GIVZ*, II/12, 1934, 633-639.

⁷² Ibrahim, sin Ramadana, *Ta 'liqāt...*, fol. 1b.

M. Handžić ovu rečenicu donosi u originalu i prevodu na bosanski, međutim, kod Handžića nedostaju riječi "al-Aqhisari al-Nawabadi". Nije nam poznato zbog čega.

⁷³ Kamel el-Buhi, *Arapski radovi jugoslovenskih pisaca*, Beograd, 1963, 394-395.

Buhi zaključak izvodi na osnovu pretpostavke da je Mustafa Ejubović bio poznatiji kao "al-Möstari", te da bi Ibrahim, sin Ramadana, da je mislio na njega prije upotrijebio ovu oznaku nego "al-Bosnawi". Prema citatu kojeg prenosi iz

Svi kasniji istraživači naše baštine na orijentalnim jezicima koji su spominjali ovog autora su se nekritički priklanjali jednoj ili drugoj pretpostavci, ne ulazeći u sam sadržaj djela. Vjerovatno je jedan od razloga bio i taj što M. Handžić nije u svom radu naznačio broj rukopisnog kodeksa niti neki drugi podatak o rukopisu u vrijeme kada ga je sam pregledao.

Idući tragom podatka da se ovaj rukopis nekada nalazio u fondu rukopisa Karađoz-begove biblioteke, uspjeli smo naći ovaj rukopis u Gazi Husrev-begovoj biblioteci⁷⁴, tako da o ovom djelu i njegovom autoru možemo reći sljedeće:

- puno ime autora, dato u transliteraciji, je: Ibrāhīm b. Ramaḍān al-Bōsnawī al-Āqhiṣārī al-Nawābādī⁷⁵;

- u rukopisu nema originalnog naslova, ali se, imajući u vidu formulaciju kakvu je dao autor u uvodnom dijelu, može prihvatiti naslov kako je to naznačio M. Handžić, *Ta 'Iqāt 'alā Šarḥ aš-Šamsiyya* (Bilješke uz "Komentar Sunčanog traktata")⁷⁶;

- na osnovu detaljne analize teksta može se reći da on čini marginalne bilješke, date *in continuo*, uz djelo Muhameda Musića Allameka *Komentar "Sunčanog traktata"*;

- djelo nije završeno (ukoliko se ne pronađe neki drugi primjerak u kojem je kompletno), nego je komentarisano do pred kraj prvog odsjeka (fasi) prvog članka (maqāla)⁷⁷ ili, drugim riječima rečeno, sadrži glose uz:

1. *Predgovor*,
2. *Uvod*,
 - a) *Raspravu o suštini logike*,
 - b) *Raspravu o predmetu logike*,
3. *O pojedinačnim pojmovima*,
 - a) *Odsjek o riječima*.⁷⁸

Danas je veoma teško utvrditi ko je Ibrahim, sin Ramadana. Međutim, iz oskudnih podataka koji se nalaze u uvodu uz njegovo djelo sasvim je izvjesno da je živio sredinom XVII vijeka, da je bio učenik Muhameda Musića, što znači da je djelo napisao prije 1636. godine, da je porijeklom iz Prusca ili, tačnije, da se vezuje uz toponim Nawabad, naselje u neposrednoj

Handžićevog rada (sa greškom koja se potkrala Handžiću), možemo pretpostaviti da Buhi nije imao uvida u sam rukopis.

⁷⁴ GHB, R 4043 (broj Karađozbegove biblioteke, K 718). Rukopis ima 55 listova (fol. 1a - 55a), formata 19 x 12 cm, sa po 17 redaka.

⁷⁵ Fol. 1b.

⁷⁶ Vidjeti: M. Handžić, "Nekoliko...", 635.

⁷⁷ Osnovni tekst i tekst Musićevog komentara podjeljeni su na: Uvod (sa dvije rasprave), tri članka i Zaključak.

⁷⁸ Arapske naslove za pojedina poglavlja vidjeti naprijed gdje se obrađuju *Komentar "Sunčanog traktata"* Muhameda Musića i *Novi komentar "Sunčanog traktata"* Mustafe Ejubovića.

blizini Prusca čije je temelje postavio Hasan Kafija Pruščak.⁷⁹ Postoji mogućnost, na osnovu nekih indikacija kao što su ime Ibrahim, oznaka Pruščak, vrijeme djelovanja, oblast interesovanja i dr., da je riječ o istom autoru kojeg spominje G. Flügel u svom *Katalogu* kao autora kratkog teksta iz logike (dvije stranice) koji se odnosi na četiri silogističke figure.⁸⁰ Međutim, za potvrdu ovu pretpostavku nemamo dovoljno valjanih dokaza.

Što se samog djela *Bilješke uz "Komentar Sunčevog traktata"* tiče, može se reći da ono ne samo što po formi predstavlja marginalne bilješke (ḥāšiya) uz Musićevo djelo, nego je i po sadržaju epigonskog karaktera. U najvećem broju tih bilježaka (ta'liqāt) Ibrahim, sin Ramadana, samo pokušava razjasniti ono što je Musić u određenom slučaju rekao kraće ili jednostavnije i, vrlo rijetko, upućuje na literaturu gdje to sam autor nije učinio, u prvom redu na djela Ibn Sina-a.

2. Fadil Užičanin

Ovog autora ne spominje ni jedno od značajnijih djela biobibliografskog karaktera (kako osmanske hronike, tako ni djela novijeg datuma). Prikupljajući orijentalne rukopise po Bosni i Hercegovini za tadašnju JAZU u Zagrebu, Aleksej Olesnicki je naišao na jedan rukopis iz logike čiji je autor izvjesni Fadil Užičanin, pohranio ga u Orijentalnu zbirku JAZU i sačinio katalošku obradu za internu upotrebu. Na osnovu ove kataloške obrade Fadila Užičanina i njegovo djelo spominje M. Ždralović u jednoj od bilježaka uz rad "Prilog poznavanju djela Šejha Juje".⁸¹ Nakon detaljnog uvida u rukopisni primjerak djela koje nosi naslov *Šarḥ matn Isāgūghī li mawlā al-Fāḍil Užičawālī* (Komentar teksta "Isagoga" od mula Fadila Užičanina), a koje se i danas nalazi u rukopisnoj zbirci HAZU,⁸² možemo reći sljedeće:

- kao autor naznačen je "mula Fadil Užičanin";
- tekst nosi gore navedeni naslov koji je i naznačio A. Olesnicki, a iz samog teksta se vidi da spada u red srednje opširnih komentara *Isagoge* Esirudina al-Ebherija;
- sadržaj je podijeljen, a prema osnovnom tekstu, na:

⁷⁹ Vidjeti H. Šabanović, *Književnost...*, 176 i A. Handžić, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku", *POF*, XXV/1975, Sarajevo, 1976, 148-152.

⁸⁰ Naslov ove kratke rasprave je *ar-Risāla al-muta'allaq bi al-aškāl al-arba'a* (Traktat koje se odnosi na četiri figure), napisana je (sic!, ili prepisana?) 1695/96 (1107) godine, a danas se nalazi u Nacionalnoj biblioteci u Beču, Mixt. 1327,3 (fol. 122v - 123r). Uporediti: H. Šabanović, *Književnost...*, str. 663 i S. Trako, "Ibrahim Munib Akhisari i njegov "Pravni zbornik"", *POF*, 28-29/1978-9, Sarajevo, 1980, 215.

⁸¹ M. Ždralović, "Prilog poznavanju...", *Hercegovina*, br. 1, Mostar, 1981, 136, bilj. br. 33.

⁸² OZ HAZU, N 728. Rukopis ima 29 listova (fol. 1a - 29a), formata 18 x 12 cm, sa po 25 redaka. Povez je kožni. Moguće je da se radi o autografu.

1. *Predgovor*, fol. 1b - 3a,
2. *Isagoga* (koja obuhvata raspravu o riječima i raspravu o pet univerzalija), fol. 3a - 9a,
3. *O interpretativnom govoru* (pravilima formiranja definicije i deskripcije), fol. 9a - 10b,
4. *O sudovima*, fol. 10b - 20a,
5. *O silogizmu*, fol. 20a - 26b,
6. *Apodiktika*, fol. 26b - 28a,
7. *Dijalektika*, fol. 28a - 28b,
8. *Retorika*, fol. 28b,
9. *Poetika*, fol. 28b i
10. *Sofistika*, fol. 28b - 29a.⁸³

Djelo je završeno u ljeto (tačnije između 23. jula i 2. avgusta) 1657. godine.⁸⁴ Na osnovu izvora i literature kojom danas raspoložemo ne može se utvrditi ko je Fadil Užičanin, čak i sama oznaka "Fādīl", koju smo prihvatili kao da je u funkciji vlastitog imena, ne mora to biti. Naime, u rukopisima orijentalne provenijencije česta je praksa da se umjesto imena nekog autora, u to vrijeme poznatog, upotrijebi riječ "fadil" koja znači izvrstan, odličan; istaknut; učen i sl.⁸⁵

Samo djelo je i po svojoj unutrašnjoj strukturi i sadržaju veoma slično djelima Mustafe Ejubovića *Komentar "Isagoge"* i Muhameda Čajničanina *Otkrivanje tajni*. Vidljivija razika u strukturi između ovog i ostalih djela koja smo naprijed obradili je ta što Fadil Užičanin u svom komentaru nema nikakvog posebnog uvoda, čak ni posebnog invokacija, nego odmah prelazi na komentar osnovnog djela, i što na prvom listu (fol. 1a) ima kratak sadržaj djela na turskom jeziku. Od bitnijih razlika u sadržaju treba spomenuti da Fadil Užičanin u poglavlju *O silogizmu* (qiyās) posebnu pažnju posvećuje prvoj silogističkoj figuri i njenim modusima, dok za ostale figure navodi samo pravila izvođenja.⁸⁶

3. Muhamed, sin Jusufov, Bošnjak

Djelo pod naslovom *Fath al-asrār fi šarḥ Isāgūḡi fi 'ilm al-mantiq* (Otkrivanje tajni u komentarisanoj "Isagoge" iz nauke o logici), čiji je autor

⁸³ Arapske nazive za pojedina poglavlja vidjeti u obradi *Komentara "Isagoge"* Mustafe Ejubovića.

⁸⁴ Fadil Užičanin, *Šarḥ matn...*, fol. 29a.

⁸⁵ Kao tipičan primjer ovakve upotrebe ove riječi imali smo u naprijed obrađenom djelu Ibrahima, sina Ramadana, koji umjesto punog imena Muhameda Musića kaže: "al-fādīl an-nībrīr al-Bōsnawī", što je u vrijeme i za sredinu u kojoj je živio bilo sasvim dovoljno da se zna o kome se radi.

⁸⁶ Vidjeti fol. 22b - 23a.

Muhamed, sin Jusufa, "al-Bōsnawī", isto kao i prethodno djelo, otkrio je i obradio za interni katalog orijentalnih rukopisa JAZU A. Olesnicki,⁸⁷ a potom ga, u jednoj od bilježaka, spominje M. Ždralović.⁸⁸

I ovo, kao i ostala djela koja predstavljaju komentar *Isagoge* Esirudina al-Ebherija, a koja smo naprijed obradili, ima potpuno istu strukturu:

1. *Predgovor*, fol. 107b - 112b,
2. *Isagoga*, fol. 112a - 117b,
3. *O interpretativnom govoru*, fol. 117b - 119a,
4. *O sudovima*, fol. 119a - 125b,
5. *O silogizmu*, fol. 125b - 130a,
6. *Apodiktika*, fol. 130a - 131a,
7. *Dijalektika*, fol. 131a - 131b,
8. *Retorika*, fol. 131b,
9. *Poetika*, fol. 131b i
10. *Sofistika*, fol. 131b - 132a.⁸⁹

Kao što se iz izloženog može vidjeti ovo djelo spada u red kraćih (šaġir) komentara, a po sadržaju je slično naprijed obrađenim komentarima *Isagoge*. I ovdje, kao i u djelu Fadila Užićanina, u poglavlju *O silogizmu* (fi al-qiyās) detaljnije se obrađuje prva silogistička figura, dok se za ostale tri navode pravila izvođenja i broj modusa u svakoj figuri.⁹⁰

Djelo je nastalo prije 1841. godine (što je datum prepisa), a po svemu sudeći bliža odredba bi bila druga polovina XVIII vijeka. Iako nismo uspjeli pronaći pouzdane podatke, slobodni smo iznijeti našu pretpostavku da se ovdje radi o istoj osobi o kojoj govore S. Kemura⁹¹ i H. Šabanović,⁹² o Muhamedu, sinu Jusufovom (umro 1770. godine), koji je bio bibliotekar Osman Šehdijine biblioteke u Sarajevu i sarajevski muftija (1758-1763), a koji je napisao dva djela iz arapske sintakse.⁹³

⁸⁷ OZ HAZU, No 797/III.

Djelo ima 26 listova (fol. 107a - 132b), formata 11 x 16,8 cm, sa po 15 redaka. Povez je kožni. Čitav kodeks, pa i ovo djelo, prepisao je izvjesni Omer Pilav, sin Saliha, 1841 (1257) godine.

⁸⁸ M. Ždralović, "Prilog poznavanju...", *Hercegovina*, br. 1, Mostar. 1981, 130, bilj. br. 34.

⁸⁹ Arapske nazive za pojedina poglavlja vidjeti naprijed u obradi *Komentara "Isagoge"* Mustafe Ejubovića.

⁹⁰ Vidjeti fol. 127a.

⁹¹ S. Kemura, *Sarajevske muftije od 926-1519. do 1334-1916, Sarajevo, 1916*, 14-15 i 15-16.

⁹² H. Šabanović, *Književnost...*, 490-491.

⁹³ Naslov prvog djela je *Tabīh al-mubtadi'in*, završeno je 1748 (1161) godine, a predmet mu je arapska sintaksa. Pisano je na turskom jeziku (rukopis: OIS, R 1128).

Ovim se iscrpljuje lista autora koji u svom opusu imaju jedno ili više djela iz oblasti logike. Izvan ovoga ostaje niz imena za koja nismo, kao što je to naprijed rečeno, mogli pohvatati one niti koje bi nam omogućile da zasnujemo solidan činjenični materijal o autorima i razvrstamo prikupljenu građu. No i pored toga za ovu građu se može reći da ona najvećim dijelom predstavlja fragmente komentara *Isagoge* Esirudina al-Ebherija (najčešće je to silogistika ili izlaganje četiri silogističke figure) i različiti mnemotehnički sastavi kao što su logička pravila sastavljena u stihu ili šematski prikazi različitih podjela. I na kraju, recimo, da u ovoj građi nismo našli ništa novo ili bitno različito od onoga što sadrže naprijed obrađena djela.

*

* *

I ovakav sumarni pregled sadržaja djela iz logike na arapskom jeziku i njihovih autora - Bošnjaka daje mogućnost da se izvuče jedan broj opštijih zaključaka:

1. Pregled nam jasno govori o kontinuiranom bavljenju logikom i interesom za nju u Bosni i Hercegovini, a posebno od početka XVI stoljeća kada počinje intenzivniji rad naših ljudi na arapskom jeziku i u krugu arapsko-islamske duhovne i kulturne tradicije, pa do kraja XIX stoljeća.

2. Iz sadržaja djela naših autora, i pored različitih struktura i tipova djela ili, tačnije, različitog međosobnog povezivanja pitanja koja se obrađuju uz pojedina poglavlja, odsjeke, pododsjeke i dr., u svim njima (izuzev glosa koje predstavljaju poseban oblik stvaralaštva) se, ipak, osjeća jedinstvena opšta tematika i jasno usmjerenje na osnovnu problematiku. Prihvatajući određenje, u skladu sa tradicijom na čijem čelu su bili al-Farabi i Ibn Sina, a njen utemeljivač Aristotel, da je logika pretpostavka za svako mišljenje uopšte, a njen neposredni zadatak je da se "kroz analizu jezika izvrši analiza saznanja objektivne stvarnosti", te da se na taj način dođe i do znanstvene metode saznanja koje će biti potpuno sigurno i neoborivo. Od Aristotela se prihvata ne samo ovaj osnovni cilj logičkih ispitivanja nego i osnovni dijelovi njegovog logičkog sistema, što veoma ilustrativno pokazuju upravo tabelarni pregledi strukture rasprava, kao i način obrade i odgovori na osnovnu logičku problematiku (teorija osnovnih predmetno-misaonih odredaba, teorija značenja i shvatanje istine, učenje o logičkim formama mišljenja, učenje o naučnoj metodi mišljenja - silogistici, o naučnom i nenaučnom dokazivanju i dr.).

U središtu istraživanja je učenje o silogizmu, obliku deduktivnog zaključka koji jedini pruža "pouzdan metod" u dosezanju do znanstvenog, sigurnog i neoborivog saznanja. Sva ostala problematika koja se razmatra u ovim djelima tretira se ili kao pretpostavka boljeg razumijevanja silogizma,

Drugo djelo nosi naslov *al-Yaqīn*, a predstavlja komentar djela o arapskoj gramatici za početnike. Djelo je, takođe, pisano na turskom jeziku (rukopis: OIS, R 2584).

njegove strukture, apsolutnosti, nužnosti i opštosti ili kao njegova primjena u apodiktici koja se suprotstavlja drugim oblicima mišljenja i saznanja koja su, manje ili više, vjerovatna, prividna, pogršna ili lažna.

3. Karakteristika svih ovih djela, što je i karakteristika čitavog stvaralaštva koje je bilo pod snažnim uticajem Ibn Sina-a, je ta da sva pitanja koja se tretiraju u ovim djelima, bez obzira na različite podjele, čine samo dijelove jedinstvene cjeline arapskog organona. Dakle, nije riječ o zasebnim granama logike⁹⁴ koje počivaju na vlastitim kanonima, kako se na logički korpus gledalo u prvim vijekovima istorije arapske logike, nego o njenim dijelovima koji čine veoma složeno ali konkretno jedinstvo, i

4. U pogledu vrednovanja djela naših autora, nužno je podvući, a na osnovu analize tekstova koji su bili predmet naše pažnje kao i većeg broja tekstova iz logike koje smo pregledali i njihovog poređenja, da se među njima od djela udžbeničkog karaktera posebno izdvaja djelo Hasana Kafije Pruščaka *Kafijin kompendijum iz logike* u kojem se na veoma sažet, ali logičan i sistematičan način, daju definicije, odgovori na najznačajnija pitanja i osnovne klasifikacije, te kao takav i po formi i po sadržaju predstavlja tipičan primjer udžbenika u izvodu. Potom dolazi udžbenik *Komentar "Isagoge" Mustafe Ejubovića*. Od komentara, po širini i dubini obuhvata problema, po svojoj sistematičnosti, izvanrednom povezivanju osnovnog teksta, literature i sopstvenih misli i pogleda, posebno se izdvaja *Novi komentar "Sunčanog traktata" Mustafe Ejubović*.

DJELA BOŠNJAKA IZ LOGIKE NA ARAPSKOM JEZIKU

R e z i m e

U ovom se radu, a na osnovu autentične rukopisne građe (oko 1000 rukopisnih stranica) daje pregled najznačajnijih autora - Bošnjaka i njihovih djela na arapskom jeziku. U središtu pažnje su bili:

- Hasan Kafija Pruščak i njegova djela *Kafijin kompendijum iz logike* (Muhtašar al-Kāfi min al-mantiq, 1580), i *Komentar "Kafijina kompendijuma iz logike"* (Šarḥ Muhtašar al-Kāfi min al-mantiq, 1583),

- Muhamed, sin Muse, Allamek i njegovo djelo *Komentar "Sunčanog traktata"* (Šarḥ ar-Risāla aš-šamsiyya, 1626),

- Mustafa Ejubović - Šejh Jujo i njegova četiri djela: *Komentar "Esirijevog traktata iz logike"* (Šarḥ ar-Risāla al-Aṭiriyya fi al-mantiq, 1682) ili, kako se popularno nazivao *Komentar "Isagoge"* (Šarḥ Isāgūḡī); *Korisna glosa uz "Al-Fenarijeve napomene" za Esirudinov traktat iz logike* (Ḥāšiya mufida li al-Fawā'id al-Fanāriyya 'alā ar-Risāla fi al-mantiq, 1692);

⁹⁴ Vidjeti: A. N. Prior, *Historija logike*, Zagreb, 1970, 48-49.

Novi komentar "Sunčanog traktata" (aš-Šarḥ al-ğadīd 'alā aš-Šamsiyya fi al-manṭiq, 1690); *Komentar "Obuka iz logike i apologetike"* (Šarḥ 'alā Tahdīb al-manṭiq wa al-kalām, 1706),

- Muhamed Čajničanin i njegovo djelo *Otkrivanje tajni u komentarisanju "Isagoge"* (Fath al-asrār fi šarḥ al-Isāğūğī, oko 1780),

- Ibrahim, sin Ramadana, Bošnjak i njegovo djelo *Ta'liqāt 'alā Šarḥ aš-Šamsiyya* (Bilješke uz "Komentar Sunčanog traktata", sredina XVII stoljeća),

- Fadil Užičanin i njegov djelo *Šarḥ matn Isāğūğī li mawlā al-Fağil Užičawalī* (Komentar teksta "Isagoga" od mula Fadila Užičanina, sredina XVII stoljeća) i

- Muhamed, sin Jusufov, Bošnjak i njegovo djelo *Fath al-asrār fi šarḥ Isāğūğī fi 'ilm al-manṭiq* (Otkrivanje tajni u komentarisanju "Isagoge" iz nauke o logici, druga polovina XVIII vijeka).

Pregled ovih djela jasno govori o kontinuiranom bavljenju logikom i interesom za nju u Bosni i Hercegovini, a posebno od početka XVI stoljeća kada počinje intenzivniji rad naših ljudi na arapskom jeziku i u krugu arapsko-islamske duhovne i kulturne tradicije, pa do kraja XIX stoljeća.

Iz sadržaja djela naših autora, i pored različitih struktura i tipova djela ili, tačnije, različitog međosobnog povezivanja pitanja koja se obrađuju uz pojedina poglavlja, odsjeke, pododsjeke i dr., u svim njima (izuzev glosa koje predstavljaju poseban oblik stvaralaštva) se, ipak, osjeća jedinstvena opšta tematika i jasno usmjerenje na osnovnu problematiku. Prihvatajući određenje, u skladu sa tradicijom na čijem čelu su bili al-Farabi i Ibn Sina, a njen utemeljivač Aristotel, da je logika pretpostavka za svako mišljenje uopšte, a njen neposredni zadatak je da se "kroz analizu jezika izvrši analiza saznanja objektivne stvarnosti", te da se na taj način dođe i do znanstvene metode saznanja koje će biti potpuno sigurno i neoborivo. Od Aristotela se prihvata ne samo ovaj osnovni cilj logičkih ispitivanja nego i osnovni dijelovi njegovog logičkog sistema, što veoma ilustrativno pokazuju upravo tabelarni pregledi strukture rasprava, kao i način obrade i odgovori na osnovnu logičku problematiku (teorija osnovnih predmetno-misaonih odredaba, teorija značenja i shvatanje istine, učenje o logičkim formama mišljenja, učenje o naučnoj metodi mišljenja - silogistici, o naučnom i nenaučnom dokazivanju i dr.).

U središtu istraživanja je učenje o silogizmu, obliku deduktivnog zaključka koji jedini pruža "pouzdan metod" u dosezanju do znanstvenog, sigurnog i neoborivog saznanja. Sva ostala problematika koja se razmatra u ovim djelima tretira se ili kao pretpostavka boljeg razumijevanja silogizma, njegove strukture, apsolutnosti, nužnosti i opštosti ili kao njegova primjena u apodiktici koja se suprotstavlja drugim oblicima mišljenja i saznanja koja su, manje ili više, vjerovatna, prividna, pogršna ili lažna.

Karakteristika svih ovih djela, što je i karakteristika čitavog stvaralaštva koje je bilo pod snažnim uticajem Ibn Sina-a, je ta da sva pitanja

koja se tretiraju u ovim djelima, bez obzira na različite podjele, čine samo dijelove jedinstvene cjeline arapskog organona. Dakle, nije riječ o zasebnim granama logike koje počivaju na vlastitim kanonima, kako se na logički korpus gledalo u prvim vijekovima istorije arapske logike, nego o njenim dijelovima koji čine veoma složeno ali konkretno jedinstvo.

U pogledu vrednovanja djela naših autora, nužno je podvući, a na osnovu analize tekstova koji su bili predmet naše pažnje kao i većeg broja tekstova iz logike koje smo pregledali i njihovog poređenja, da se među njima od djela udbeničkog karaktera posebno izdvaja djelo Hasana Kafije Pruščaka *Kafijin kompendijum iz logike* u kojem se na veoma sažet, ali logičan i sistematičan način, daju definicije, odgovori na najznačajnija pitanja i osnovne klasifikacije, te kao takav i po formi i po sadržaju predstavlja tipičan primjer udžbenika u izvodu. Potom dolazi udžbenik *Komentar "Isagoge"* Mustafe Ejubovića. Od komentara, po širini i dubini obuhvata problema, po svojoj sistematičnosti, izvanrednom povezivanju osnovnog teksta, literature i sopstvenih misli i pogleda, posebno se izdvaja *Novi komentar "Sunčanog traktata"* Mustafe Ejubovića.

BOSNIAKS' WORKS OF LOGIC IN THE ARABIC LANGUAGE

S u m m a r y

This paper gives a survey of the most prominent authors, Bosniaks, and their writings in Arabic based on authentic manuscripts (around 1,000 manuscript pages). Our focus has been on:

- Hasan Kafi Pruščak and his work: *Kafi's Compendium of Logic* (Muhtaşar al-Kāfi min al-mantiq, 1583);

- Muhamed, the son of Musa, Allamek and his work *Commentary on the Shining Treatise* (Şarh ar-Risāla aş-Şamsiyya, 1626);

- Mustafa Ejubović - Šejh Jujo and his four writings: *Commentary on Treatise on Logic* (Şarh ar-Risāla al-Afiriyya fi al-mantiq, 1682), or, as it was popularly called, *Commentary on "Isāgūġi"* (Şarh Isāgūġi); *A Useful Gloss for "Al-Fānāri Notes on Afiri" Treatise on Logic* (Ĥāşiya mufida li al-Fawā'id al-Fānāriyya 'alā ar-Risāla fi al-mantiq, 1692); *New Commentary on the "Shining Treatise"* (aş-Şarh al-ġadid 'alā aş-Şamsiyya fi al-mantiq, 1690); *Commentary on "Education in Logic and Apologetic"* (Şarh Tahdib al-mantiq wa al-kalām, 1706);

- Muhamed Čajničanin and his work *Revealing Secrets of Commenting on Isagoga* (Fath al-asrār fi şarh al-Isāgūġi, around 1780);

-Ibrahim, the son of Ramadan, Bosniak and his work *Notes on the "Commentary on Shining Treatise"* (Ta'liqāt 'alā Šarḥ aš-Šamsiyya, the mid-17th century);

- Fadil Užičanin and his work *Commentary on the text "Isagoga" by the mullah Fadil Užičanin* (Šarḥ matn Isāgūgī li mawlā al-Fāḍil Užičawālī, the mid-17th century) and

- Muhamed, the son of Jusuf, Bosniak and his work *Revealing Secrets of Commenting on "Isagoga"*, the science of logic, the second part of the 18th century (Fath al-asrār fī šarḥ Isāgūgī fī 'ilm al-mantiq).

The survey of these writings clearly tells of continuing dealing with logic and interests in it in Bosnia and Herzegovina, particularly from the beginning of the 16th century when our people started creating more intensively in the Arabic language and in the Arabic-Islamic spiritual and cultural traditions, to the end of the 19th century.

From the contents of the works by our authors, in spite of their different structure and types or, more precisely, different interrelations between the issues dealt with in some chapters, sections, subsections etc., in all of them (except the glosses that are a specific form of creativity) integral general themes can be felt with a clear focus on basic issues. Accepting the definition, in accordance with the tradition headed by al-Farabi and Ibn Sina whose founder was Aristotle, that logic is generally a prerequisite for any opinion and that its immediate task is "through the language analysis to do analysis of the knowledge of objective world", and in this way to find out scientific methods of the knowledge which will be completely certain and undeniable. Not only was this a basic aim of logical inquiry accepted from Aristotle, but also basic parts of his logical system. It is very illustratively shown in the charts of the structure of discussions, as well as by the way the basic logical issues were dealt with and answered (the theory of the meaning and understanding of truth, the teaching of logical forms of thinking, the teaching of scientific methods of thinking - syllogistics, of scientific and non-scientific argumentation etc.).

The focus of the research is on the teaching of syllogism, a form of deductive conclusion, as the only way of offering a "reliable method" for acquiring scientific and irrefutable knowledge. All other issues dealt with in these works are taken either as a premise of a better understanding of syllogism, its structure, absoluteness, necessity and universality, or as its use in apodictic theory which is opposed to other forms of thinking and knowledge that are, more or less, probable, apparent, wrong or false.

Characteristic of all these works, as it is of the whole creative work being under strong influence of Ibn Sina, is that all the issues dealt with in these works, regardless of different divisions, are only parts of a unique whole of the Arabic organon. Therefore, these are not separate branches of logic based on their own canons, as the logical corpus was looked at in the first centuries of the history of Arabic logic, but they are rather its parts making up very complex but concrete unity.

With regard to the evaluation of the works by our authors, and on the basis of the analyses of the texts that were the subject of our attention, on the basis of a larger number of texts on logic that we studied and of their comparison, it is essential to emphasize that the work by Hasan Kafi Pruščak, *Kafi's Compendium of Logic*, excels among them as a textbook. In it, definitions and answers to the most important questions of basic classifications are given in a very condensed but logical way. As such it is a typical example of a short textbook both by its form and contents. Then follows the textbook *Commentary on "Isagoga"* by Mustafa Ejupović. Among commentaries, *New Commentary on the "Shining Treatise"* by Mustafa Ejupović, too, stands out regarding its scope and depth, systematicness and extraordinary interrelations between the basic text, literature and his own thoughts and views.